

4. rész

BÉKÉS MEGYEI LEVÉLTÁR

(rövidítve: **BÉML**)

Cím: 5700 Gyula, Petőfi tér 2.
Levélcím: 5700 Gyula, Pf. 17.
Telefon: (+36) 66/362-173
Fax: (+36) 66/361-240
E-mail: leveltar@bekes-archiv.hu
Honlap: www.bekes-archiv.hu

Kutatóterem

Telefon: (+36) 20/289-8909
E-mail: leveltar@bekes-archiv.hu
Nyitvatartási rend: hétfő–csütörtök: 8.00–16.30; péntek: 8.00–14.00

Békési Fióklevéltár

Cím: 5630 Békés, Szarvasi út 42–44.
Levélcím: 5631 Békés, Pf. 39. Békés Megyei Levéltár Békési Fióklevéltára
Telefon: (+36) 66/634-542, (+36) 20/289-8884
Fax: (+36) 66/634-542
E-mail: fiokleveltarbekes@t-online.hu
Honlap: www.bekes-archiv.hu

Kutatóterem

Nyitvatartási rend: hétfő–csütörtök: 8.00–12.00, 13.00–16.30; péntek: 8.00–12.00, 13.00–14.00

Békéscsabai Részleg

Cím: 5600 Békéscsaba, Szabadság tér 11–17.
Levélcím: 5700 Gyula, Pf. 17. Békés Megyei Levéltár
Telefon: (+36) 20/289-8909
E-mail: leveltar@bekes-archiv.hu
Honlap: www.bekes-archiv.hu

Kutatóterem

Nyitvatartási rend: szerda: 8.30–15.00

A BÉKÉS MEGYEI LEVÉLTÁR RÖVID TÖRTÉNETE ÉS A LEVÉLTÁRI ANYAG ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

Az intézmény egy központi és egy fióklevéltárból, valamint egy részlegből áll. Az egykori megyeszékhelyen, Gyulán működő központi levéltár őrzi a történeti Békés megye iratainak legnagyobb részét. Itt nyertek elhelyezést – többek között – a megye 1950-ig működött központi közigazgatási és jogszolgáltató szerveinek iratai. A Békési Fióklevéltár őrzi az egykori Békési járásban működött intézmények iratait, az 1950 után keletkezett tanácsi iratokat, így a megyei tanács iratanyagát is. A Békéscsabai Részleg korábban pártarchívumként működött. A rendszerváltozás (1990) után az egykori pártarchívum az iratanyagok mozgatása nélkül tagolódott be a megyei levéltár szervezetébe. A békéscsabai részlegben őrzik a Magyar Dolgozók Pártja, ill. a Magyar Szocialista Munkáspárt Békés megyei szervezeteinek iratait. Ugyancsak itt találhatóak az egykori állampárthoz kapcsolódó szervezetek dokumentumai.

A levéltár jelenleg (2008. december 31-i adat) 8266 ifm. maradandó értékű iratot őriz. Az iratanyag struktúrája, kor szerinti megoszlása pontos tükrözi Békés megye történetének. A megye területe a 16. század közepén török uralom alá került, a korábban keletkezett oklevelek egy részét a terület földesura, Brandenburgi György utasítására elmenekítették, a források többi része elpusztult. Az elmenekített iratok nem kerültek vissza Békés megyébe, ezek az oklevelek a levéltár fényképmásolatok segítségével kutathatóak. A vármegyét az 1715. évi XCII. tc. állította helyre. Ettől az időponttól fogva működött Békés vármegye tisztkara és ekkortól folyamatos a megye levéltára is.

A megyei közgyűléseket az első évtizedekben váltakozó színhelyeken tartották. A főispáni tisztet 1732-től a gyulai uradalom birtokosa, báró Harruckern János György töltötte be. Ezzel a megyeszékhely kérdése Gyula javára dőlt el. A vármegye levéltára a várba költözött, majd 1744-től a megyeháza épületébe került. 1784-ben új megyeháza építését kezdték meg, a munka 1786-ban fejeződött be. Ugyanezen évben II. József elrendelte Békés, Csanád és Csongrád vármegyék egyesítését, s az egyesített vármegyék székhelyéül a Csongrád megyei Szegvárt jelölték ki. II. József halála után Békés vármegye újjáalakult, és visszaköltözött a gyulai épületbe. Ide szállították Szegvárról az egyesítés alatt keletkezett iratanyagot is, amelynek szétválasztásához és általában az iratok rendezéséhez 1797-től önálló megyei levéltárosi tisztség létrehozását engedélyezte a megyének a Helytartótanács.

A vármegye első levéltárosa, Kazay Mihály (1797–1818) és az őt e tisztségben követő Kállay Ignác (1818–1828) végezte el a rendezés alapvető munkáját, az akkor őrzött iratanyagot betűrendes mutatókkal látták el. A levéltár első rendezését követő évtizedekben a vármegye kevés figyelmet szentelt a gyarapodó iratanyagának. A levéltáros még az 1800-as évek vége felé is elsősorban a megyei igazgatáshoz kapcsolódó irattárosi munkát végezte. Ebben az időszakban a szakszerűtlen elhelyezés miatt az őrzött iratok is sérültek. 1904-ben Antalóczy Nándor személyében képzett levéltáros állt a levéltár élére. Az ő nevéhez fűződik a levéltár megfelelő kiépítése és újjászervezése.

1950-ben a többi megyei levéltárhoz hasonlóan a BéML is állami közlevéltár lett. Gyűjtőköre jelentősen bővült, már nemcsak a vármegyei igazgatás szerveinek, hanem a megyebeli városok, községek vállalatok, termelőszövetkezetek és más intézmények maradandó értékű iratanyagát is gyűjtötte.

Kutatói szempontból különösen értékesek a megyei szervek, a jellegzetes alföldi mezővárosok és nagyközségek gazdag fondjai, a gimnáziumok iratai. A vállalati iratanyagok között is találunk olyan, széles érdeklődést kiváltó anyagot, mint a gyomai Kner-nyomda iratai. A léptékváltást jellemzi, hogy míg 1950-ben 600 ifm. anyagot őrzött a levéltár, addig az 1980-as évek elején ez a mennyiség meghaladta a 3000 ifm.-t. A centralizált levéltári hálózat intézményeiben a selejtezés, a rendezés, a segédletkészítés egységes irányelvek szerint folyt.

Egy idő után az iratanyag feltárása és rendezése mellett kibontakozhatott a levéltár tudományos és közművelődési tevékenysége is. A nagyobb arányú kutatási, könyvkiadási tevékenység 1965 és 1982 között indult meg. Jelenleg a levéltár a különálló kiadványok mellett öt sorozatot jelent meg: a „Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból” című sorozat a 25., a „Közlemények Békés megye és környéke történetéből” a 10., a „Gyulai Füzetek” a 17., a „Körösök Vidéke” az 5., a „Segédletek a Békés Megyei Levéltárból” a 2. kötetnél jár. 2008-ban megjelent a levéltár első DVD-je az intézményben őrzött kéziratos és nyomtatott térképekről. A levéltár része egy egyszemélyes könyvkötő és restauráló műhely is.

A levéltár anyagáról megjelent legfontosabb segédletek:

A Békés Megyei Levéltár leltára (fondok, állagok, sorozatok). Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1986. Kézirat.

A Békés Megyei Tanács, Végrehajtó Bizottsága és szakigazgatási szervei iratai 1950–1990. Ismertető leltár. Ö.á.: Jároli József Gyula, 2006. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 1.)

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Ö.á.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

Kéziratos térképek a Gyulai Állami Levéltárban. In: Levéltári jegyzékek 1. Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban V. Ö.á.: Csákbonyi Kálmán – Bálint Ferenc. Budapest, 1965. 357–386. p. + IV p.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Békés megyei Bizottsága Archívumának 3. sz. tájékoztatója. Ö.á.: Kovács Ferencné. Békéscsaba, 1988.

IV. MEGYEI TÖRVÉNYHATÓSÁGOK, SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK ÉS TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGÚ VÁROSOK

Megyei törvényhatósági iratok 1690–1950

BÉKÉS VÁRMEGYE LEVÉLTÁRA

BéML IV. 1. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1715–1848 (1860). 69,09 ifm.

a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1715–1848 (1849). 7,71 ifm.

b) Közgyűlési iratok 1715–1847. 58,8 ifm.

c) Országgyűlési követutasítások- és jelentések. 1833–1848. 0,98 ifm

d) Nemesi felkelések iratai 1797–1839. 0,56 ifm.

e) Urbéri iratok 1740–1848 (1860). 0,7 ifm.

f) Katonaállítási iratok 1812–1830. 0,14 ifm.

g) A katonatartással és bitang jószágok kezelésével megbízott küldöttség iratai 1841–1848 (1849). 0,06 ifm.

h) A kolerabizottság iratai 1831. 0,1 ifm.

i) Hirdetési jegyzőkönyvek. 1764–1794. 0,02 ifm.

j) Nemességi iratok 1731–1838. 0,02 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 1. A török hódoltság után újjászervezett Békés vármegye első főispánja Löwenburg János Jakab udvari kamarai tanácsos volt, akit az uralkodó, I. Lipót 1699-ben nevezett ki. Ebben az évben Nagyváradon tartottak egy újjraalakuló közgyűlést, de az akkor még csekély népességű megye közigazgatási szervezete 1702-ben megszűnt, és csak 1715-ben (a XCII. tc. értelmében), történt meg a végleges restauráció. Az újjáalakuló közgyűlés július 23-án Békésen

kezdte meg munkáját, és helyi nemesség hiányában más megyék (főként Bihar) nemeseiből álló tisztikar alakult. A főispáni cím továbbra is Löwenburg birtokában maradt, aki több mint három évtizedes regnálása alatt egyszer járt Békés megyében. 1732-ben bekövetkezett halála után a főispáni címet báró Harruckern János György nyerte el, aki a megye területének jelentős részét birtokolta. A megyeszékhely kérdését is végeredményben ő döntötte el, amikor 1732-ben felajánlotta a gyulai vár használható helységeit a megyei szervezet – gyűlésterem, archívum – céljaira. 1744-ben már saját épületében tanácskozott a közgyűlés, majd 1786-ra felépült a ma is fennálló megyeháza. Mai formáját többszöri bővítés és átalakítás eredményeképpen nyerte el. A II. József-féle megyereform kezdetén, 1786-ban – amikor Békés megyét Csanád és Csongrád megyével egyesítették, és a székhelyet Szegvárra helyezték át – az épületet eladták, majd a reformok visszavonása és a megye ismételt helyreállítása után visszavásárolták. Az egyesített megyék főispáni helytartója gróf Haller József volt, az alispáni tisztséget Angyal József viselte. Ennek az időszaknak az iratanyaga a IV. A. 3. jelzetű fondban található. A megye demográfiai és gazdasági megerősödését mutatta, hogy 1748-ban az addig egy szolgabíróval működő közigazgatási egységet Békési és Csabai járásra osztották. A következő átszervezés 1840-ben zajlott le, amikor két főszolgabírói járást – Békési és Csabai – és további három szolgabírói kerületet – Gyulai központi, Orosházi és Szarvasi – alakítottak ki.

Az a) állag a közgyűlési jegyzőkönyvek sorozatát tartalmazza. Az 1790-es évek elejéig döntően latin, esetenként – kihallgatási jegyzőkönyvek, települések, egyes személyek folyamodványai – magyar nyelven vezették. A jegyzőkönyvekben a sorszámozás évente újrakezdődik, a kapcsolódó iratok iktatószáma az előbbiekkal megegyezik. A jegyzőkönyvek fogalmazványai 1792-től kezdődően a b) állagban, évente az iratok után találhatóak. A közgyűlési jegyzőkönyvek minden darabja jelentős értéket képvisel, ezért – különösen a veszélyeztetett kötetek esetében – a fénymásolatok kutathatók. Az eredeti kötetek egy részét már restauráltatta a levéltár. A jegyzőkönyvek sorozatát a segédletek követik: a nemesi közgyűlésen előfordult tárgyak rövid kivonata, lajstroma 1815–1846-ig, amely az évente újrakezdődő sorszámozás rendje szerint ismerteti az iratokat, valamint a név-, hely- és tárgymutatók (repertóriumok) sorozata 1715–1843-ig.

A b) állag közgyűlési iratai között felsőbb hatóságoktól érkezett leiratokat, vármegyék átíratait, szolgabírók, települések, egyének beadványait, az ezekkel kapcsolatban hozott határozatokat, a vármegyét érintő összeírásokat, kimutatásokat, nyilvántartásokat találunk. A 18. századi iratanyag kutatásához a latin nyelv ismerete szükséges. Az 1844–1847. évi iratanyaghoz regeszták készültek. Az anyag kutatását a fontosabb dokumentumokról készült tematikai feltáró cédulagyűjtemény is segíti.

A c) állag az országgyűlési követutasítások és követjelentések 1833–1848. évi irategyüttesét, más megyék követjelentéseit tartalmazza. Az 1833–1836. évi anyag kutatását mutató segíti.

A d) állagban a nemesi felkelések (insurrectio) dokumentumait találjuk. Az állag a háborús helyzetben (itt konkrétan a napóleoni háborúk idején) meghirdetett nemesi felkelések belső szervezési és gazdasági ügyeivel kapcsolatos iratokat tartalmazza. Segédkönyv nem maradt fenn, ezért az iratokban történő tájékozódás laponkénti átnézéssel lehetséges.

Az e) állag a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, és a 19. századi úrbéri perek településenként összegyűjtött és rendezett iratait tartalmazza. Az úrbéri jegyzőkönyvek sorozata az 1825–1847-ig tartó időszakot öleli fel.

Az f) állagban az 1812–1815 közötti évek, valamint az 1821. és 1830. évi katonaaállítás iratok találhatóak. A jegyzékek a besorozott fiatalemberek vallásán, mesterségén, családi állapotán, születési- és lakhelyén kívül az egyházi és földesúri hovatartozását is feltüntetik.

A g) állagban találhatóak a katonatartással kapcsolatos elszámolások és az elbitangolt jószágok kezelésével foglalkozó küldöttségek jegyzőkönyvei az 1841–1849 közötti időszakból.

A h) állagban három hirdetési jegyzőkönyvet (protocollum currentale) találunk az 1764–1794-es időből.

A j) állag nemességi iratgyűjteménye igen hiányos, a dokumentumok jó része elpusztult. A 16 dosszié az A és B betűvel kezdődő nevekhez tartozó anyagot őrzi.

BéML IV. 2. Békés Vármegye Kórházi Bizottságának iratai 1838–1848. 0,14 ifm.

A megyei kórház felállításának igénye az 1820-as években merült fel, majd az első konkrét indítványt 1828 januárjában Vidovich György alispán nyújtotta be a nemesi közgyűlésnek. Az intézmény létesítéséhez szükséges anyagi alap előteremtése nehéz feladat volt. Ennek elvégzésére és a befolyt pénzek kezelésére, a pénzügyek intézésére alakult meg 1838. augusztus 9-én a kórházi bizottság, amelyet „kórházi pénztári biztosság” elnevezéssel is illettek. A bizottság megalapítását a vármegyei közgyűlés 1099 és 1102/1838. sz. végzése írta elő. A bizottság munkáját az ülésekről vezetett jegyzőkönyvek dokumentálják. A kórház létesítéséhez szükséges tőkét a bizottság önkéntes adományokból, a gyulai céhek felajánlásaiból, az arisztokraták és honoráciorok alapítványi pénzeiből, adományaiból teremtette elő. Számosan – a bíróságok által be nem hajtott – követeléseiket ajánlották fel (vagy a teljes összeget, vagy felét, harmadát). A felajánlásokat a kórház ügyvédje peres úton igyekezett megszerezni. 1846. április 1-jén a megyei közgyűlés jóváhagyta a létesítendő kórház vezetésére és működésére vonatkozó szabályzatot. Az intézmény 1846. május 1-jén nyílt meg tíz ágygal.

A fennmaradt jegyzőkönyvek és iratok (peres iratok, adományozók névsorai, adománylisták, sorsjegylisták) forrásértékét az adja, hogy egy ma is működő, nagy egészségügyi intézmény születését dokumentálják. Az iratok kronológiai sorrendben vannak rendezve. Segédkönyvek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók. A bizottság működésének folytatása a IV. B. 254. és IV. B. 402. fondokban található.

BéML IV. 3. Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék II. József-féle közigazgatásának Békés vármegyére vonatkozó iratai 1786–1790. 9,04 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1787–1789. 0,64 ifm.

b) Iratok 1786–1790. 8,4 ifm.

Lásd: BaML IV. 2. Az egyesített Békés-Csanád-Csongrád megye a nagyváradi kerülethez tartozott, Bihar, Szabolcs vármegyékkel és a Hajdú Kerülettel egyetemben. A kerület élén 1786–1787-ben gróf Teleki Sámuel, 1787–1790-ben hallerkői Haller József állt. Békés megye 1786. május 27-én tartotta utolsó gyűlését. Az összevont vármegyék székhelyévé Szegvárt (Csongrád megye) jelölték ki; a legelső megyei méltóságot, az alispáni címet síkabonyi Angyal József viselte. Angyal József a posztot a Helytartótanács 1786. április 11-diki leirata értelmében nyerte el. Az egyesített vármegyék alakuló közgyűlésüket 1786. június 1-jén tartották. II. József halála előtt többek között ezt az intézkedését is visszavonta, így négy év után helyreállt az eredeti vármegyei állapot. Békés vármegye 1790. április 26-án tartotta restaurációs gyűlését.

Az egyesítéskor Békés megye levéltárát is Szegvárra szállították. A Helytartótanács 1790. március 2-án kiadott rendelkezése szerint az unió alatt keletkezett iratokat az adott megyének vissza kellett juttatni. A három megyét érintő iratanyagot (rendezetlen, lajstromozatlan állapotban) szállították 1790 tavaszán Gyulára. A szétválasztással 1799 decemberére készültek el. A későbbiek folyamán a Csanád megyei aktákat elszállították, de Csongrád megye nem jelentkezett értük, így azokat a 20. század elején reponálták a Békés megyei iratanyagba. Ezeket a Csongrád megyét illető dokumentumokat napjainkban is itt lehet kutatni.

Az a) állag ügyviteli jegyzőkönyvei iktatókönyvek is (1787–1788), így segédletként szolgálnak az adott időszakból származó iratanyaghoz. Az 1786. és 1790. évi iratokhoz a IV. A. 1. (Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai) fond a) állagában található, 1715–1786 és 1790–1800.

évekre vonatkozó, repertóriumok használhatók segédletként. Itt nyertek elhelyezést az 1788–1789. évekből megmaradt úrbéri jegyzőkönyvek is.

A b) állag a korabeli iratanyagot csaknem hiánytalanul tartalmazza. Itt található a már említett Csongrád megyei vonatkozású iratok is. A fond iratanyagának kutatásához a német és a latin nyelv ismerete is szükséges.

BéML IV. 4. Békés vármegye első alispánjának iratai 1788–1847. 6,21 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1807–1847. 0,61 ifm.

b) Általános iratok 1788–1847. 5,46 ifm.

A vármegyei nemesi önkormányzat első tisztviselője már a 16. században az alispán (vicecomes) volt. Az 1548. évi LXX. tc. értelmében az alispánt a főispán a vármegyével történt megegyezés alapján választotta meg. Egyértelmű rendezésre 1723-ban került sor, amikor az LVI. tc. kimondta, hogy a főispán négy jelöltje közül a vármegyei közgyűlés választja ki a posztra legrátermettebb tisztviselőt. Feladatköre szerteágazó volt. Végrehajtotta a Helytartótanács és a megyei közgyűlés rendelkezéseit, irányította a tisztviselői kart. Elnökölt a vármegyei törvényszéken (sedria) és a nemesi közgyűlésen. Vezető szerepet játszott a megyei közigazgatás valamennyi ágában: igazságszolgáltatás, közigazgatás, adóigazgatás, hadi ügyek. Legfőbb segítői a másodalispán (substitutus vicecomes), a jegyzők, az adószedő, a pénztárnok és a levéltárnok voltak. A 18. század végétől a megyei főorvos, a mérnök és a bába is az adminisztráció alkalmazottjaiként tevékenykedtek. A megyét járásokra (processus) osztották, élükön szolgabírók és segítők, az alszolgabírók álltak. Eljártak – az alispán beosztottjaiként – a közigazgatási (popularis, dicalis conscriptio, forspont, nemesi felkelés, közmunka szervezése, utak, gátak, hidak rendben tartása) valamint az esküdt (juratus assessor) segítségével a jogi ügyekben. Az alispán, ill. a szolgabíró kisebb polgári peres ügyekben ítélezett. Az ítélet ellen a megyei törvényszéken lehetett fellebbezni.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

A fond hét alispán működése alatt keletkezett iratokat tartalmazza. Az a) állagban található az alispáni jegyzőkönyvek 1807–1847-ig. A repertóriumok az 1827–1830. évekből maradtak fenn. A b) állag 39 doboza az alispánok működése alatt keletkezett iratokat őrzi 1788–1847-ig. Az iratanyagban a jegyzőkönyvek – évenkénti újratekintésű sorszámozása megegyezik az iratok sorszámaival – és a repertóriumok segítségével lehet kutatni. Az iratok részben latin nyelvűek.

BéML IV. 5. Békés vármegye másodalispánjának iratai 1825–1841. 0,14 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1826–1841. 0,04 ifm.

b) Iratok 1825–1841. 0,1 ifm.

Békés vármegyében a másodalispáni hivatalt a Helytartótanács 1818. október 20-án kiadott 29 361. sz. rendeletével állították fel. A másodalispáni posztot 1837–1840-ig báró Wenckheim Béla, 1840–1842-ig báró Wenckheim József töltötte be.

A másodalispánok elsősorban igazságszolgáltatási feladatokat láttak el. Az iratok kutatásához a jegyzőkönyvek segédletként használhatók.

BéML IV. 6. Békés vármegye adószedőjének iratai 1770–1845. 28,2 ifm.

Lásd: BaML IV. 6. A fond az 1770-től keletkezett megyei dicalis (rovás) összeírások anyagát tartalmazza. A többi adónyilvántartás (regnicolaris, megyei adóösszeírások) a közgyűlési iratok között, valamint a kigyűjtött feudális kori összeírások fondjában található.

Az adószedői iratok 1266 kötetet tartalmaznak. A községek alfabetikus sorrendjében rendezett összeírások egységes szempontok alapján készültek. A fejlécek rovatai helytartótanácsi utasítás alapján az egész országban azonosak voltak. A Békés Megyei Levéltárban őrzött dicalis összeírások jelentős forrásértéket képviselnek, mivel a megye minden korabeli településéről (köztük Gyomáról, Mezőberényről és Németgyuláról) legalább fél évszázadnyi, adózással kapcsolatos adatot szolgáltatnak. Latin, majd 1833/34-től magyar nyelven készültek. A feudális kori összeírások nyilvántartásában Ö. 28. jelzet alatt szerepelnek.

BéML IV. 7. Békés Vármegye Számvevőszékének iratai 1807–1847. 0,42 ifm.

A vármegyék pénzgazdálkodását ellenőrző és felülvizsgáló számvevőségek a 19. század elejétől alakultak meg. A Kamara szorgalmazására építették ki a megyei pénzkezelést felülvizsgáló szakszolgálatot. Az első bizottságok – kötelező rendelet híján – még „ad hoc” jellegűek voltak, tagságuk nem volt állandó. Bár a Magyar Kamara kiadott 1824. július 4-én egy 42 pontot magában foglaló rendeletet az elszámolások rendjéről, de ezt a vármegyékre nézve nem tették kötelezővé. A megyei számvevő törvényszékek a Helytartótanács 1847. március 23-diki rendelete alapján jöttek létre. Az elnöki tisztelet az alispánok töltötték be, a szék tagjai pedig a tisztü ügyész, a perceptor (adószedő), a notarius (jegyző) és négy megyei esküdt voltak. A megyei számvevő törvényszékek az 1848. XI. tc. 5. §-a alapján számvevőszék néven működtek 1850. április 17-ig, a pénzügyigazgatás állami átszervezéséig. A bizottság a közgyűlésnek tartozott felelősséggel, és a számadások felülvizsgálatán túl a megyei pénzek hovatfordítására is volt befolyása. A számvevőszék üléseiről jegyzőkönyv készült. Az üléseken vizsgálták felül a benyújtott okmányokat és döntöttek arról, hogy melyiket terjesszék a megyei közgyűlés elé.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Ö.á.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

Békés megyében a számvevőszék meglétére 1807-ből van először adat, számadásokat vizsgáló törvényszék néven. Tagjai voltak: a megye egyik táblabírája, aki az elnöki tiszteletet töltötte be, három táblabíró, egy alszolgabíró, két megyei esküdt, a megyei aljegyző és a megyei ügyész. 1830-ban censuralis széknek nevezte magát a bizottság. Üléseit az első alispán elnökléte alatt tartotta, a megye hat táblabírájának, főjegyzőjének, számvevőjének, a csabai főszolgabírónak, egy megyei esküdtnek, a megyei főadószedőnek és a másod aljegyzőnek a részvételével. 1844-ben már számvevőszék néven működött. Elnöke az első alispán volt, de összetétele némileg megváltozott az 1830-as állapothoz képest. Az üléseken öt megyei táblabíró, a főpénztárnok, az alpénztárnok, a számvevő, a gyulai főszolgabíró, egy megyei esküdt, az alügyész és az aljegyző vettek részt. A bizottság elöadója a számvevő és a főpénztárnok voltak.

Az ülésekre benyújtott iratokat a jegyzőkönyv sorszama szerint évenként gyűjtötték össze. Ennek okán a jegyzőkönyvek segédletül szolgálnak az iratanyaghoz. A fondban jegyzőkönyvek, számadások, számvevői jelentések (a számvevői tisztséget 1790-től töltötték be Békés megyében) és az endrődi kórházzal kapcsolatos iratok találhatóak. A számvevőszéknek benyújtott okmányokból fény derül az adószedésekből eredő jövedelmekre, a közmunkák költségeire, a megyei pénztárak és alapok elszámolásaira. A korabeli hiteléletbe adnak betekintést a különféle pénztárak és alapok (árva, kórházi-, árvíz- és tűzkárosultak segélyezése) tőkepenzeinek gyulai polgárok számára történő kihelyezését dokumentáló iratok. Az fond anyaga a jegyzőkönyvek segédletként való használatával kutatható.

BéML IV. 18. Békés vármegye tisztü főorvosának iratai 1810–1847. 0,28 ifm.

A Habsburg-kormányzatot elsősorban a birodalmon végigsöprő és nagy emberáldozatokkal járó járványok készítették a közegészségügyi hálózat kiépítésére és fejlesztésére. A vármegyei egészségügyi szervezetet Mária Terézia 1752. október 26-án kiadott rendelkezése szerint egy-egy

állandó orvosnak és sebésznek kellett alkotnia. A megyei orvosok fizetett vármegyei alkalmazottak voltak. 1770. október 4-én általános egészségügyi szabályzatot adott ki az uralkodó, és utódai is rendszeresen figyelmet szenteltek az orvoslás helyzetének.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

A megyei egészségügyi szervezetet Mária Terézia uralkodása idején alakították ki. 1753-tól Ernst Károlyt, majd 1770-től Wizinger Károly töltötte be a megyei orvosi posztot. 1787-ben az egyesített vármegyék (Békés-Csanád-Csongrád) főorvosa Rigler Zsigmond volt (lásd IV. A. 8. fondot), akit 1790–1812-ig Békés megye tiszti főorvosi posztján találunk. Rigler Zsigmond egyik legnagyobb érdeme, hogy bevezette a megyében a nagy gyermekhalandóságot okozó himlő elleni védőoltást (1802-ben csaknem 3000 oltást végzett). 1812. július 21-én Tormássy Lajos lépett a helyére, aki 50 éven át volt tiszti főorvosa a megyének.

A fond iratanyaga jelenős forrásértéket képvisel, nemcsak orvostörténeti, hanem kultúrtörténeti szempontból is. Az időszakos főorvosi jelentéseken kívül járványokkal kapcsolatos jelentések, gyógyító személyzet névsorai, kuruzslói módszerek leírásai kutathatók; segédlet hiányában egyenkénti átnézéssel.

BÉML IV. 8. Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék II. József-féle közigazgatásának tiszti főorvosi iratai 1787. 0, 03 ifm.

Az iratok a II. József által időszakosan keresztülvitt közigazgatási reform idején keletkeztek. Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék főorvosa Rigler Zsigmond volt. A fond a neki alárendelt orvosok összesítő jellegű, statisztikai adatokban bővelkedő, orvostörténeti vonatkozásban jelentős forrásanyagot képező jelentéseit tartalmazza. A dokumentumok 1–18-ig, eredeti számsorrendjükben nyertek elhelyezést. A kutatást a rövid tartalmi kivonatot feltüntetett iratjegyzék segíti.

BÉML IV. 9. Békés vármegye mérnökének iratai 1813–1847. 0,28 ifm.

A vármegyei mérnökök tevékenysége a megyében lévő hidak, megyei tulajdont képező épületek, katonai kvártélyok létesítésével és karbantartásával kapcsolatos feladatokra terjed ki. A mérnök feladata volt az ezekkel kapcsolatos költségvetések, elszámolások elkészítése, továbbá a közmunkakivetések, a fogatos és a kézi munkaerő községenkénti adatainak nyilvántartása. Iratanyagában megtalálhatók a vizek és utak regulálásában munkálkodó állandó küldöttségek jelentései és jegyzőkönyvei, amelyek a megyék egykori földrajzi és vízrajzi helyzetéről tájékoztatják a kutatókat.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

Békés vármegye első önálló mérnöke, Bodoky Henter Mihály 1810-ben foglalta el posztját. Bodoky Mihályt 1838-ban fia, Bodoky Henter Károly követte, aki 1868-ig – haláláig – töltötte be Békés megye mérnöki tisztét.

Az iratanyag a megyében lévő hidak, megyei tulajdont képező épületek, katonai kvártélyok létesítési és karbantartási adatait, az ezekkel kapcsolatos költségvetések, elszámolások, valamint a közmunkakivetések, a fogatos és kézi munkaerő igénybe vételének községenkénti adatait tartalmazza. A dokumentumokban lévő helyszíni leírások egykorú határnevek, fokok, erek, vízfolyások neveinek gazdag forrásai. A vizek és utak regulálásában munkálkodó állandó küldöttség jelentései és jegyzőkönyvei a megye egykorú földrajzi és vízrajzi helyzetéről tájékoztatják a kutatót. Az iratokat ügyiratonként sorszámolták, évente újrakezdődően. Mivel segédkönyvek nincsenek, a dokumentumok egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML IV. 10. Békés Vármegye Törvényszékének iratai 1715–1848. 13,6 ifm.

a) Polgári perek 1734–1848. 2,74 ifm.

b) Csődperek 1839–1848. 1,26 ifm.

c) Büntető perek 1715–1847. 9,6 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 1. Békés vármegye törvényszékének működéséről csak a megye 1715-ben történt újjászervezése óta vannak hiteles iratok és adatok.

Az a) állagban a polgári peres iratok találhatóak. Jegyzőkönyvi tisztázatok és fogalmazványok 1784–1847-ig terjedő sorozatával kezdődik az állag. A 18. században a polgári és büntető perek jegyzőkönyveit még nem különítették el egymástól, így a különböző perajtásban hozott ítéleteket váltakozva foglalták a jegyzőkönyvekbe. Ennek következménye, hogy az első három jegyzőkönyv 1790–1820-ig mindkét fajta ügy iratainak írásba foglalását tartalmazza. Az iratok (kapcsolódva a jegyzőkönyvekhez) kártérítési-, határ-, árenda-, birtok-, hagyatéki-, örökösödési-, váló-, és még számos másféle pert tartalmaznak. A raktári jegyzékekben az al- és felperes nevét és az ügy mineműségét pertestenként tüntették fel, és ez megkönnyíti az anyagban történő tájékozódást az 1734–1805-ig terjedő időszakban. Ezt követően a vonatkozó jegyzőkönyv és az iratjegyzék segítségével lehet tájékozódni.

A b) állagba a csődpereket helyezték el. A csődtörvényszéket az 1840. évi XXII. tc. hozta létre. A csődügyek korábban polgári vagy büntetőbírói perként folytak. A jegyzőkönyvek 1841–1847-ig maradtak fenn, az iratok 1839–1848-ig. A pertestek számozása az előbbi időszakra vonatkozóan 1–47-ig folyamatos. A raktári jegyzék név szerint feltünteti a csődeljárás alá vont személyeket.

A c) állag a büntetőperek jegyzőkönyveit és iratait foglalja magában.

BéML IV. 20. Békés-Csanád-Csongrád Vármegyék II. József-féle Törvényszékének Békés megyére vonatkozó iratai 1787–1790. 0,42 ifm

a) Jegyzőkönyvek 1787–1790. 0,03 ifm.

b) Iratok 1787–1790. 0,39 ifm.

Lásd: BaML IV. 9. A fond anyagát képező iratok a fenti időszakban keletkezett dokumentumoknak csak töredékét jelentik. A megyerendszer visszaállítása után nem történt meg az iratanyag visszaszállítása, de a megyék sem jelentkeztek értük. Az eredetileg Makón elhelyezett iratokat Szegedre vitték, és ma is ott őrzik nagy részét. A Békés Megyei Levéltár által őrzött fond büntetőügyeket tartalmaz. A jegyzőkönyveken és az iktatott iratokon kívül foglyok névjegyzékai is fennmaradtak. Az anyagban történt kutatást segíti, hogy az iratok a jegyzőkönyvek határozati sorszámával megegyező iratjegyzékekben vannak elhelyezve, s ezek feltüntetik a vádlottak nevét és a bűncselekmény fajtáját. Az iratok – kis mennyiségük ellenére – fontos forrását képezik a józsefinista időszak jegyzőkönyveinek.

BéML IV. 11. Békés vármegye központi főszolgabírája előtt lefolytatott szóbeli perek iratai 1841–1847. 0,39 ifm.

A Békés megyei közgyűlés 1842-ben rendelte el, hogy a szolgabírák is rendes bírói széket tartsanak, és írásban is dokumentálják az előttük lefolyt pereket. A központi (Gyulai) szolgabírói kerületet 1840-ben hozták létre, és a Békési járáshoz tartozott. (A középponti szolgabíró főszolgabírói címmel rendelkezett.) Fennhatósága Magyar- és Németgyula mezővárosokra, Doboz és Vári falvakra terjedt ki.

Az iratanyagban található pertestek számozása évente újratekődik. A fennmaradt jegyzőkönyv iktatóként is használható.

BéML IV. 13. A Csabai járás főszolgabírája előtt folyt szóbeli perek iratai 1845–1846. 0,12 ifm.

A Csabai járás főszolgabírói kerületéhez tartozott Mezőberény is.

BéML IV. 17. A Csabai járás főszolgabírájának iratai 1815–1847. 0,42 ifm.

Békés megyének 1748-ig egy szolgabírája volt, ettől kezdve pedig kettő, a békési és a csabai, a kialakított két járásnak (processus) megfelelően. 1840-ben a Békési járást kettő, a Csabait három kerületre tagolták. A csabai főszolgabíró fennhatósága alá tartozott az Orosházi és a Szarvasi szolgabírói kerület is.

Segédlet nem maradt fenn az iratokhoz, nagy részük nem is lett iktatva, ezért a raktári jegyzékben évkörönként darabszámuk van feltüntetve. A levéltári rendezés során időrendi sorrendben lettek elhelyezve. Az iratanyagban történő kutatás a dokumentumok egyenkénti átnézésével lehetséges.

BéML IV. 16. A Békési járás esküdtjének iratai 1829–1834. 0,02 ifm.

Az 1829–34 közötti években keletkezett jegyzőkönyv napra szólóan rögzíti az esküdt minden eljárását, az általa hozott intézkedéseket, lényegében hivatali munkájáról nyújt teljes áttekintést. A négy füzetből álló anyag mutatókönyv és egyéb segédletek hiányában átnézéssel kutatható.

BéML IV. 15. Vegyes iratok 1719–1848 (1944). 0,56 ifm.

A fond 27 dossziét tartalmaz. A dossziék tartalma széles skálán mozog: a határkiigazítási, osztályos, visszahelyezési perek mellett táblabírák névsora, nemesek összeírása, útleveljegyzék, birtokkönyv, katonai ügy egyaránt szerepel benne. Itt nyert elhelyezést a gyulai várkastély 1885. évi leltára is. Az iratanyag a raktári jegyzék segítségével jól kutatható.

Vármegyei bizottmányok

Az 1848. évi áprilisi törvények megalapozták a parlamentáris kormányzási rendet. Az V. tc. értelmében megszűnt a törvényhatóságok rendi jellegű országgyűlési követküldési joga. A nemesi közgyűlések népképviselői közgyűléssé alakultak, új tisztikarokat és vármegyei bizottmányokat választottak. A bizottmányok a megszűnt nemesi közgyűlések feladatait gyakorolták, ideiglenes, központi, majd állandó bizottmány néven működtek. Az állandó bizottmány az 1848. évi XVI. tc. 2. §-a alapján jött létre. Elnöke a főispán, vagy a megye első (vagy másod-) alispánja volt, tagjait pedig a megyei tisztikar, valamint a megye községeinek küldöttei – a községek nagyságától függően 6–14 fő – alkották. Fontos feladatuk volt a népképviselői alapon választott országgyűlés képviselőinek megválasztására, a választási ügyek lebonyolítására irányuló tevékenységük. Az állandó bizottmányok hatásköre 1848–1849-ben a közigazgatási jellegű feladatoktól adott esetben a honvédelmi intézkedésekig terjedt. Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december 18-i rendelete a főispánok feladatává tette az ún. mozgó nemzetőrségek vagy szabadcsapatok szervezését. A feladat végrehajtására az állandó bizottmányok védbizottmányokat állítottak fel. Az újonnan létrehozott testületi szervek elsődleges feladatuként a honvédelem követelte intézkedések azonnali végrehajtását jelölték meg: toborzás, hadsereg ellátása, beszállásolás, hadifoglyok ügyei, népfelkelés megszervezése. Tagjai a főispánok mellett az első és másodalispánok, a megyei és városi vezető tisztviselők voltak. A védbizottmányok a világsi fegyverletétel után, látva a küzdelem reménytelenségét, kimondták feloszlásukat. A szabadságharc bukását követően a Habsburg-kormányzat a birodalmi centralizáció jegyében felszámolta a megyei önkormányzatokat, amelyek csak egy évtized múltán folytathatták tevékenységüket. Tízévi abszolutista kormányzás után a Habsburg uralkodót a megerősödött osztrák és magyar ellenzék centralizációs politikájának

feladására kényszerítette. Az 1860. október 20-án kiadott Októberi Diploma rendelkezései értelmében a vármegyékkel együtt a megyei bizottmányokat is újraszervezték, közgyűléseket hívtak össze, és újraválasztották a megyei tisztkart, amely a provizórium időszakában tisztiszek néven működött. Majd Budára 1861 áprilisában országgyűlést hívtak össze, de az alkotmányos időszak csak rövid egy évig tartott. Augusztus végén Ferenc József feloszlatta a magyarországi országgyűlést, és november 5-én uralkodói leiratban új kormányzási rendet, a provizóriumot vezette be. A vármegyei bizottmányok működését rendeletben függesztette fel, egészen az 1867. évi kiegyezésig. A kiegyezés az alkotmányos kormányzati rendszer bevezetését eredményezte. Az uralkodó februárban miniszterelnököt nevezett ki gróf Andrássy Gyula személyében, és kijelölte az új kormány tagjait. Márciusban a kormány elrendelte a törvényhatóságok újraszervezését. Újraalakultak a vármegyei bizottmányok is – az 1848. évi XVI. tc., valamint az 1861-es jogfolytonosság alapján – és 1871 végéig működtek. 1871-ben – az 1870. évi XLII. tc. alapján – ezek a testületek vármegyei törvényhatósági bizottságokká alakultak.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

BÉML IV. 101. Békés Vármegye Ideiglenes Bizottmányának (1848. április 3-tól Békés Vármegye Központi Bizottmánya) iratai 1848. 0,32 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1848. 0,04 ifm.

b) Általános iratok 1848. 0,28 ifm.

Békés Vármegye Ideiglenes Bizottmánya 1848. március 29-én alakult meg Gyulán. Az alakuláskor készült jegyzőkönyv nem nevezte meg sem a tagokat, sem a tisztségviselőket. Az 1848. április 3-án magát már központi bizottmánynak nevező testület jegyzőkönyve szerint az elnöki tisztet Szombathelyi Antal első alispán töltötte be. Mellette 12 tagot említenek név szerint, akiknek egyharmada nem megyei tiszviselő, hanem a társadalom különböző rétegeiből delegált küldött volt. Míg a rövid ideig működő ideiglenes bizottmány elsősorban a fontos közügyek intézését és a rend fenntartását tartotta feladatának, a központi bizottmány a volt megyei közgyűlés elé kerülő ügyekkel is foglalkozott, és határozatokat is hozott. A bizottmány 1848. április végéig működött. Helyét 1848. május 5-én a báró Wenckheim Béla főispán elnökletével megalakult állandó bizottmány vette át.

Az a) állag a jegyzőkönyveket tartalmazza (lásd még a IV. A. 1. a) 82. kötetet). A b) állag iratainak sorszámozása megegyezik a jegyzőkönyvi határozatok számozásával. A jelentős forrásértéket képviselő iratok között helytartótanácsi leiratok, megyék átíratok, főszolgbírói jelentések, egyéni kérelmek találhatók. A bizottmány határozatainak számsoros mutatója a IV. B. 102. fondban található.

BÉML IV. 102. Békés Vármegye Állandó Bizottmányának iratai 1848–1849. 0,84 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1848–1849. 0,14 ifm.

b) Általános iratok 1848–1849. 0,7 ifm.

Békés Vármegye Állandó Bizottmánya 1848. május 5-én alakult meg báró Wenckheim Béla főispán elnökletével, és átvette mindazon teendőket, amelyeket addig Békés Vármegye Ideiglenes, majd Központi Bizottmánya végzett. Hatásköre kiterjedt mindazon ügyekre, amelyeket korábban a megyei közgyűlés intézett, de szorosan kapcsolódott az alispán által végzett feladatokhoz is. A bizottmány szervezetében 1849. június 11-én lényeges változás következett be, a helységek által beküldött tagokat választott küldöttek váltották fel. A járási szolgbírákat is újjal váltották fel. Mivel a megyei védbizottmány 1849. június 9-től július 10-ig beszüntette működését, az állandó bizottmány hatásköre a közigazgatási jellegű feladatoktól egészen a honvédelmi célú intézkedésekig terjedt ki.

Az iratanyag jelentős forrásértéket képvisel, mivel teljes áttekintést nyújt az 1848–1849. évek megyei történéseiről, a főhatóságok és a megyék átiratai pedig számos jelentős országos eseménnyel kapcsolatban tartalmaznak adatokat.

BéML IV. 103. Békés Vármegye Védbizottmányának iratai 1849. 0,42 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1849. 0,14 ifm.

b) Általános iratok 1849. 0,28 ifm.

Békés Vármegye Védbizottmánya 1849. január 15-én alakult meg báró Wenckheim Béla főispán elnökletével. Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december 18-i rendelete értelmében az ún. mozgó nemzetőrség, vagy szabadcsapatok szervezése a főispán feladata volt. A védbizottmányt az állandó bizottmány állította fel. Az újonnan létrehozott testületi szerv elsődleges feladatáknak a honvédelem követelte intézkedések azonnali végrehajtását jelölték meg (toborzás, hadsereg ellátása, beszállásolás, hadifoglyok ügyei, népfelkelés megszervezése). Tagjai voltak (a főispán mellett) az első és másodalispán, öt megyei vezető tisztviselő, Magyar- és Németgyula bírái és a megye főjegyzője. A bizottság üléseit rendszerint az első alispán elnökletével tartotta. A megyei tisztújítás miatt 1849. június 9-től július 10-ig szünetelt a testület működése, majd augusztus 16-ig ismét ellátta feladatait. A világosi fegyverletétel után (1849. augusztus 13.), látva a küzdelem reménytelenségét, kimondta feloszlását.

BéML IV. 111. Békés Vármegye Számvevőszéki Bizottmányának iratai 1848–1849. 0,07 ifm.

Lásd: BéML IV. 7. A Békés megyei számvevőszéki bizottmány az első alispán elnökle alatt működött. Testületi szervként ellenőrizte a megye számvevőjének és pénztárnokának munkáját. A bizottmány a megyei közgyűlés bizottságaként működött a forradalmi időszak alatt is, jogelődje a IV. 7. fondszám alatti Békés Vármegye Számvevőszéke volt.

A csekély mennyiségű iratanyagot jegyzőkönyvek és iktatott iratok alkotják.

BéML IV. 104. Békés vármegye alispánjának iratai 1848–1849. 0,38 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1848–1849. 0,1 ifm.

b) Általános iratok 1848–1849. 0,28 ifm.

A fond Szombathelyi Antal és Sipos Sándor első alispánok és Terényi Lajos másodalispán fennmaradt iratait tartalmazza. A forradalom és szabadságharc időszakában az alispánok feladatköre a közigazgatási teendőkön kívül kiterjedt a honvédelemhez kapcsolódó tennivalókra. Megszervezték a megye nemzetőrségét, felügyelték az újoncok állítását és a közrend biztosítását.

Az iratanyag jegyzőkönyvekből és iktatott iratokból áll. Az a) állag jegyzőkönyvei között hiánytalanul megtalálhatók az 1848. évből származók. 1849-ből csak a június 11-én lezajlott tisztújítást követően keletkezett két kötet maradt az utókorra.

A b) állagban az 1848. évi iratok jórészt fennmaradtak. Mivel a jegyzőkönyvek bejegyzéseinek sorszáma megegyezik a hozzájuk kapcsolódó iratok iktatószámával, az egyéb segédletek hiánya nem okoz nagyobb gondot. Az 1849. év iratanyaga jóval hiányosabb.

BéML IV. 105. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai 1848–1849. 0,02 ifm.

Békés vármegye tiszti főorvosa ebben az időszakban Tormássy Lajos volt, aki 50 éven keresztül, 1812–1862-ig viselte ezt a posztot. A csekély mennyiségű iratanyag jelentéseket, orvosi bizonyítványokat tartalmaz. Adatok találhatóak a korabeli kolerajárványról, valamint a megyébe szállított szerb hadifoglyok helyzetéről. A sorszámmal ellátott dokumentumok kutatása – segédletek hiányában – egyenkénti átnézéssel lehetséges.

BéML IV. 106. Békés vármegye mérnökének iratai 1849. 0,07 ifm.

Békés vármegye mérnöki tisztét Bodoky (Henter) Károly viselte 1838-tól 1868-ban bekövetkezett haláláig. A forradalom és szabadságharc eseményeiben sem ő maga, sem beosztott mérnökei nem vettek részt, így a megtorlás idején is álláshelyükön maradtak.

Az iratanyag egyes ügyirataiban az 1849-es esztendő nagyszabású eseményeire utal. Adatok találhatóak a tervbe vett megyereformra, az ezzel kapcsolatban felmerülő helység-átcsatolásokra is. Az iratok legnagyobb része ún. „kiírt cikk”, amelyet elintézésre küldtek meg a megyei mérnöknek. Az iratok 1-től 60-ig terjedő sorszámmal vannak ellátva, kutatásuk egyenkénti átnézéssel lehetséges.

BéML IV. 107. Békés Vármegye Törvényszékének iratai 1848–1849. 0,56 ifm.

a) Polgári perek 1848–1849. 0,14 ifm.

b) Büntető perek 1848–1849. 0,42 ifm.

A feudális törvényhozó szervet, az úriszéket az 1848. évi XI. tc. megszüntette, és feladatát a megyei törvényszéknek adta át.

Az iratanyag a) állagában polgári perek jegyzőkönyvei, jegyzékei és hat per dokumentumai maradtak fenn. Ebben az állagban található egy csődtörvényszéki jegyzőkönyv is.

A b) állag büntető perek iratait őrzi. Az 1848–1849. évekből a jegyzőkönyvek és a kapcsolódó iratok egyaránt megtalálhatók. A büntető perek anyaga értékes forráscsoportot szolgáltat a korszak jogviszonyai tekintetében. Itt lelhetők fel a gyomai, mezőberényi és orosházi paraszti megmozdulások dokumentumai. A büntető perek iratanyagához a jegyzőkönyvek segédletként használhatók.

BéML IV. 108. A Békési járás főszolgabírája előtt folyt szóbeli perek iratai 1848–1849. 0,02 ifm.

A fond iratanyagát ún. szóbeli perek képezik, amelyekben egyszerű jegyzőkönyvi meghallgatás és az írásbeli bizonyítékok bemutatása alapján azonnal határozatot hoztak. Az 1836. évi XX. tc. értelmében a 12 Ft érték alatti jogi vitákat a községi bíró és az előljárók folytatták le, a 12–60 Ft érték közötti polgári peres ügyekben földesúr, vagy kijelölt törvénytudó megbízottja, ill. az illetékes szolgabíró ítélezhetett. A 12 Ft alatti perek esetében az uradalmi törvényszéken vagy a szolgabírónál, a 12–60 Ft értéket képviselő ítéletek esetében a vármegyei törvényszékeknél lehetett fellebbezni.

A fond anyagát kisebb összegű követelések és tartozások jegyzőkönyvei és a hozzájuk csatolt periratok alkotják.

BéML IV. 110. Vegyes iratok 1848–1849. 0,14 ifm.

A fond anyagát a megye településeinek a világosi fegyverletételig keletkezett nemzetőr- és honvédnévsorai, a néhány község által betervezett 1849. évi költségvetési előirányzat, a katonaság számára felajánlott segélyek, valamint különféle leltárak alkotják. Forrásérték szempontjából a honvédnévsorok a legjelentősebbek.

BéML IV. 151. Békés vármegye cs. kir. biztosának iratai 1849–1850. 0,36 ifm.

1849 augusztusában, a világosi fegyverletételt követően, a megyei tisztikar lemondott. A nagyváradi kerületi főbiztos, Jósa Péter, Békés vármegye helyettes királyi biztosává Szűcs Sámuel

kincstári ügyvédet nevezte ki, aki tisztségét rövid ideig viselte. Ezt követően a megye elnökévé, császári és királyi kormánybiztossá Stachó Jánost nevezték ki (1849. augusztus 27). A szegedi kerületi főbiztos, Gyulai Gaál Ede, szeptember 7-én utasította Stachót a tisztikar megalakítására és az iratok átvételére. Stachó János egy évig viselte a hivatalt, 1850. július 29-én Zsitvay Józsefet bízták meg Békés megye vezetésével.

A jelentős forrásértéket képviselő iktatójegyzőkönyv és a kapcsolódó iratok híven tükrözik a szabadságharc bukását követő időszak közigazgatási fejetlenségét, a lakosságra háruló hadiszolgáltatások terheit (az orosz hadsereg részére tett élelmiszer- és takarmány beszolgáltatások, hadi fuvarozások), a bujkáló honvédtisztek, volt exponált közigazgatási vezetők körözését és a legkülönbözőbb korlátozó intézkedéseket. Számos dokumentum található a fegyverek, iratok, Kossuth-bankók beszolgáltatására, a nyomdák ellenőrzésére, katonaszökevények körözésére és lefogására, a lázítók javainak elkobzására vonatkozóan. A jegyzőkönyvek egyben iktatókönyvként is szolgálnak. A kapcsolódó iratanyag mintegy kétharmada került a levéltár őrzetébe.

BéML IV. 152. A Békési (Békés-Csanádi) Cs. Kir. Megyehatóság iratai 1850–1860. 57,42 ifm.

a) Elnöki iratok 1850–1860. 9,47 ifm.

b) Általános iratok 1850–1860. 47,95 ifm.

Lásd: BaML IV. 152. A szabadságharc bukása után a bécsi kormány központosító politikája érvényesült Magyarország egész területén. Békés megye kormánybiztosa Zsitvay József volt, aki egyben Csanád megyét is irányította. A kormánybiztos székhelyül Gyula városát választotta. 1851 február 21-én Zsitvayt helytartósági tanácsossá nevezték ki, hivatalát Békésben Bonyhád Gyula, Csanád megyében Nábráczky Antal vette át. Mindkettőjüket megyefőnöki címmel ruházták fel. 1853. január 10-én egyesítették Békés és Csanád megyét. A megyefőnök 1856 márciusáig Bonyhád Gyula maradt. Ezt követően Torkos Kálmánt nevezték ki, aki 1860. novemberéig intézte az egyesített megyék ügyeit. 1860. november 18-án az uralkodó, Ferenc József, báró Wenckheim Bélát nevezte ki főispánná, akinek beiktatására december 10-én került sor.

Az iratanyagban tömegével fordulnak elő a szabadságharc exponált vezetőinek és a volt honvédeknek a körözései, s a néphangulatra vonatkozó jelentések. Mivel az államhatalom helyi szervei az állampolgárok minden lépését, megnyilvánulását figyelték, számos engedély és nyilvántartás (utazási, fegyvertartási engedélyek, vándorkönyvek, házalókönyvek) maradt fenn az utókorra. A korszak iratai csaknem teljes épségben megmaradtak, mintegy 8-10 %-uk hiányzik az időközi selejtezések miatt. 1854-től kezdődően a német nyelv használata csaknem kizárólagos.

Az a) állagban az elnöki iratok találhatóak, amelyek két sorozatot alkotnak. Az elnöki iratokból már a keletkezésük időszakában kiemelték a bizalmas jellegű, külön indexelt dokumentumokat (Normalien), amelyekhez saját mutató tartozik. A két doboz bizalmas iratot a 67 doboz terjedelmű egyéb elnöki irat követi. Kutatásukhoz iktató- és mutatókönyvek egyaránt rendelkezésre állnak.

A b) állagban 333 doboz őrzi a megyefőnöki hivatal általános közigazgatási dokumentumait. Az iratanyaghoz jól áttekinthető segédkönyvek (iktatók és mutatók) állnak rendelkezésre. Az iratok kezelési rendszere az adott időszakban többször változott. Először egyszerű sorszámos, majd tárgyi csoportosítás szerinti törzsszámos (Stammzahl), végül 1860-ban római számokkal és A–H betűjelekkel ellátott, kútfők szerinti irattározás szerint kezelték a dokumentumokat. Mivel az 1860. évből nem maradt fenn segédkönyv, amely az iktatószámok kútfőbe sorolását mutatja, a fondhoz készült raktári jegyzék közli a kútfők jelzetének feloldását.

BéML IV. 153. Békés-Csanád vármegye tiszti főorvosának iratai 1850–1860. 0,14 ifm.

A megye főorvosa 1812. július 21-e óta Tormássy Lajos volt, aki nagy szakmai és közigazgatási vezetői gyakorlattal rendelkezett. Munkája tükröződik az iratokban, amelyek a rendszeres

megyejárásokról készült jelentéseket, az egészségügyi szervezetben dolgozók időszakonként készített kimutatásait, kuruzslási esetekkel kapcsolatos szakvéleményeket és nem utolsósorban a járványos betegségekkel kapcsolatos leírásokat tartalmazzák.

Az iratok archiválási módja a főorvos működésének kezdete óta kialakított kezelési rendet tükrözi. A dokumentumok folytonos sorszámozással vannak ellátva. Segédlet nincs az anyaghoz, de az iratjegyzékekben elhelyezett dokumentumok rövid tárgykivonata segíti a tájékozódást.

BéML IV. 154. Békés-Csanád vármegye mérnökének iratai 1850–1860. 1,26 ifm.

A megye mérnöke a Nagyváradi Kerületi Építési Főigazgatóság fennhatósága alá tartozott. A megyei mérnöki hivatal elnevezése 1852-től Békési Kerületi Építési Hivatal volt. A mérnöki tisztelet 1851–1852-ben a korábbi főmérnök, Bodoky Károly viselte, majd utódjává Kosztka Károlyt választották meg. Utóbbi kizárólag a német nyelvet használta jelentései elkészítésénél. Mivel az abszolutista kormányzat nagy gondot fordított az utak, hidak, csatornák építésére és állandó karbantartására, valamint a katonai és csendőrlaktanyák és szállások építésére, az iratok nagy részét ezekkel kapcsolatos tervezetek, költségvetések, elszámolások teszik ki. Emellett fennmaradt számos vízszabályozással, csatornázással, Körös szabályozással kapcsolatos dokumentum is.

A fond csak iktatott iratokat tartalmaz, hiányosan. Segédkönyvek nem kerültek levéltári őrizetbe. Az iratok évenként iratjegyzékbe kerültek, kutatásuk egyenkénti átnézéssel lehetséges. Az iratanyag nagyobb hányada német nyelvű.

BéML IV. 155. A Békési Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1854–1860. 0,94 ifm.

a) Közigazgatási iratok 1854–1860. 0,88 ifm.

b) Büntető peres iratok 1854–1859. 0,06 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 202. A fond a korabeli vegyes szolgabírói ügyintézésnek csak közigazgatási és büntető peres dokumentumaiból őriz hiányosan iratanyagot. Iktatott iratok nem maradtak meg.

Az a) állag közigazgatási iratai beadványi jegyzőkönyvekből, iktató és mutatókönyvekből állnak.

A b) állag büntető peres iratait iktató-és mutatókönyvek alkotják.

BéML IV. 157. A Gyulai Cs. Kir. Politikai Szolgabíróság iratai 1853–1859. 0,78 ifm.

a) Elnöki iratok 1856. 0,06 ifm.

b) Általános iratok 1853–1859. 0,72 ifm.

Az abszolutizmus kori, 1854–1860 között működő vegyes szolgabíróságoktól eltérően a gyulai úgynevezett politikai szolgabíróságként működött. Közigazgatási feladatokat látott el, igazságszolgáltatási ügyek nem tartoztak hatáskörébe. A szolgabíróság munkájának legjelentősebb hányadát a rendészeti ügyek képezték. Ezen feladatának ellátásához igénybe vette a csendőrség és a katonaság segítségét. A közbiztonság és a rend fenntartása mellett végrehajtotta a törvények, rendeletek utasításait, felügyelte a népesség nyilvántartását, az összeírások, anyakönyvek, nemességi ügyek vezetését, ellenőrizte a kivándorlást. Katonai ügyek terén felügyelte az újoncozást, a hadsereg ellátását, a szabadságot és hadirokkant katonák nyilvántartását. Ellenőrizte a településhatárok kijelölését és megtartását. A községi elöljárókat állásukból felfüggeszthette, ill. elbocsáthatta. A szolgabíróság egészségügyi és építészeti feladatokat is ellátott.

A fond anyagát segédkönyvek képezik, egyéb iratanyag nem maradt fenn. Ennek ellenére az iktatókönyvként is funkcionáló beadványi jegyzőkönyvek részletes tárgybejegyzése és az ügyben tett intézkedést rögzítő bejegyzés számos információval szolgálhat a kutató számára. Tájékozódni lehet az elintézett ügyekről, a korabeli társhatóságokról, székhelyükről, tisztviselőikről.

Az a) állaghoz egyetlen elnöki iktatókönyv tartozik, a b) állag beadványi jegyzőkönyveket (iktatókönyveket) és mutatókönyveket tartalmaz.

BéML IV. 166. Vegyes iratok 1849–1851. 0,14 ifm.

A fond anyagát eredeti helyükre vissza nem helyezhető iratok képezik. A vegyes összetételű dokumentumok között helységenkénti kimutatásokat találunk a szabadságharc bukása után beszedett Kossuth bankókról, névsorokat volt honvédekről és gerillákról, a császári hadsereg részére teljesített szolgáltatásokról, jegyzőkönyvet a korábban adómentes birtokosok által beszállított adókról.

BéML IV. 251. Békés vármegye főispáni helytartójának iratai 1861–1865. 11,11 ifm.

a) Elnöki iratok 1861–1865. 1,36 ifm.

b) Általános iratok 1861–1865. 9,75 ifm.

Lásd: BaML IV. 252. Az uralkodó, Ferenc József, Békés megye császári-királyi biztosát 1861 novemberében nevezte ki. A posztot 1865–1867 között báró Wenckheim Béla töltötte be.

Az a) állag elnöki dokumentumainak iratkezelési rendszere évenként újakezdődő sorszámú iktatású. Fennmaradtak a korabeli iktató- és mutatókönyvek, amelyek jelentősen megkönnyítik a kutatást.

A b) állag általános iratai is csaknem hiánytalanul megvannak. Az iratkezelési rendszerében 1864-ben történt jelentős változás, amikor bevezették az irattári tárgycsoportok szerinti, I–XX-ig terjedő „jelzőszámok” használatát. A „jelzőszámok” – az igényeknek megfelelően – az A, B, C stb. használatával tovább bővíthetők voltak. Az irattári rendszer jelzőszámait és a hozzájuk tartozó tárgyköröket az 1864–1865. évi iktatókönyvek első oldala tünteti fel. Az iktató- és mutatókönyvek hiánytalanul fennmaradtak.

BéML IV. 252. Békés vármegye főispánjának iratai 1866–1867. 2,32 ifm.

a) Elnöki iratok 1866–1867. 0,24 ifm.

b) Általános iratok 1866. 1,96 ifm.

c) Kolera iratok 1866. 0,06 ifm.

d) Marhavész iratok 1866. 0,06 ifm.

Lásd: BaML IV. 252. Az iratanyag a kiegészítést közvetlenül megelőző időszakból származik. A megye főispánja ekkor báró Wenckheim Béla volt (harmadjára töltötte be ezt a tisztséget). 1867-ben Wenckheim Bélát belügyminiszternek nevezték ki.

Az a) állagban a királyi leiratok mellett, körözés alatt álló magyar és lengyel szabadságharcosok dokumentumai, valamint főispáni véleményezéshez kötött útlevélkérelmek találhatóak. Segédkönyvek nem maradtak fenn, ezért a két doboz iratanyag darabonkénti átnézéssel kutatható.

b) A segédkönyvek (iktató- és mutatókönyvek) rendelkezésre állnak.

A c) állag a kolerajárvány kapcsán megalakult központi járványbizottmány iratait tartalmazza. A bizottmány a különféle ügyeket az alispán előterjesztése alapján végezte. A testület elnöke a főispán volt.

d) A bizottság ugyanolyan módon működött, mint a járványbizottmány. A kolera és marhavész iratok áttekintő képet adnak a járványok kiterjedéséről, lefolyásáról, a védekezés módozatairól, a veszteségekről. Ezekhez az iratokhoz is használhatók az 1866. évi, általános iratok állagában található segédkönyvek.

BéML IV. 253. Békés Vármegye Bizottmányának iratai 1860–1861. 0,75 ifm.

a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1860–1861. 0,1 ifm.

b) Közgyűlési iratok 1861. 0,65 ifm.

Az 1860. október 20-án kiadott Októberi Diploma rendelkezései értelmében a vármegyékkel együtt a megyei bizottmányokat is újraszervezték; Békés Vármegye Bizottmányát 1860. december 10-én. A báró Wenckheim Béla főispán által összehívott községi megbízottak megalakították az állandó bizottságot, amely másnap megtartotta első közgyűlését. Ekkor került sor a tisztikar megválasztására (a megyei tisztikar a provizórium időszakában tisztiszek néven működött). Tagjai még decemberben elfoglalták hivatalaikat. Az alkotmányos időszak rövid egy évig tartott, a bizottmány 1861. október 21-re hívta össze utolsó közgyűlését, amelyen – többek között – a passzív ellenállás felvállalásáról is döntött. A vármegyei bizottmányok működését az uralkodó rendeletben függesztette fel, egészen az 1867. évi kiegyezésig.

a) A jegyzőkönyvben történő kutatást mutató segíti. A b) állag a közgyűlési iratokat, valamint a jegyzőkönyv fogalmazványát tartalmazza.

BéML IV. 254. Békés Vármegye Bizottmányának iratai 1867–1871. 2,45 ifm.

a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1868–1871. 0,4 ifm

b) Közgyűlési iratok 1868–1871. 1,93 ifm.

c) A Kórházi Bizottság iratai 1867–1871. 0,12 ifm.

1867. március 8–11-i intézkedéseivel a kormány elrendelte a törvényhatóságok újraszervezését. Újraalakultak a vármegyei bizottmányok is – az 1848. évi XVI. tc., valamint az 1861-es jogfolytonosság alapján – és 1871 végéig működtek. 1871-ben – az 1870. évi XLII. tc. alapján – ezek a testületek vármegyei törvényhatósági bizottságokká alakultak. A bizottmány elnöke a vármegye főispánja, Tomcsányi József volt. Tomcsányit 1867. március 31-én nevezték ki (elődje, báró Wenckheim Béla 1867. február 20-tól a belügyminisztériumot vezette), beiktatása április 11-én zajlott le. Április 13-án a vármegyei tisztújító közgyűlés megalakította a megyei tisztikart.

a) A közgyűlési jegyzőkönyvek, valamint az ezekhez kapcsolódó mutatókönyvek 1868–1871-ig tartó sorozatát foglalja magában. A b) állag 15 doboz terjedelmű iratanyagát az előző állag mutatókönyvei és a jegyzőkönyvek segítségével lehet kutatni. A jegyzőkönyvek és az iratok sorszámozása évenként újratekődik. A fond c) állagát a kórházi bizottság 1867–1871-ig terjedő iratanyaga alkotja.

BéML IV. 256. Békés vármegye első alispánjának iratai 1861. 0,3 ifm.

a) Beadványi jegyzőkönyvek 1861. 0,04 ifm.

b) Iratok 1861. 0,26 ifm.

Az 1860. október 20-án kiadott Októberi Diploma értelmében az újraéledő vármegyék megválasztották új tisztikarukat, élén az alispánnal. Így került sor 1860. december 11-én Trefort Ágoston (későbbi oktatás- és vallásügyi miniszter) első alispáni székbe emelésére. Tisztét 1861. március 18-ig viselte, ezután november 14-ig Omaszta Zsigmond töltötte be a tisztséget. Az 1861. október 27-én kiadott uralkodói rendelet feloszlatta a törvényhatóságokat, a tisztikart lemondatta, és az alispánok helyét is a kormányzat számára megbízható előljáró töltötte be. Bár Omaszta 1861. november 14-én megvált az alispáni méltóságtól, de mint ideiglenes és helyettesített első alispán, december 10-ig folytatta működését. Távozását követően alispáni választás csak 1867-től (kiegyezés) történt újra.

Az a) állag beadványi jegyzőkönyve iktatókönyvként is szolgál a b) állag iratanyagához. A jegyzőkönyvben és az iratanyagban történő kutatást a beadványi jegyzőkönyv betűsoros jegyzéke, lényegében mutatója segíti.

BéML IV. 257. Békés vármegye másodalispánjának iratai 1860–1867. 0,69 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1861. 0,02 ifm.

b) Iratok 1860–1867. 0,67 ifm.

Lásd: BéML IV. 256. A fond iratanyagának forrásértékét növeli, hogy az első alispáni dokumentumok az 1862–1866. évekből hiányoznak. Egy 1862. évi helytartótanácsi ügykezelési utasítás értelmében a másodalispán feladatköre bizonyos közigazgatási ügyek elintézésének ellenőrzésén kívül árva- és bünyefenyítő ügyekre is kiterjedt.

Az a) állagban az 1861. évi jegyzőkönyv található. A b) állag tartalmazza az iktatott iratokat, valamint a korabeli segédletek közül az 1862–1866. évi iktatókönyveket.

BéML IV. 258. Békés vármegye első alispánjának iratai 1867–1871 (1872). 4,5 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1867–1871. 0,24 ifm.

b) Iratok 1867–1871. 0,96 ifm.

c) Alispán által elintézett vármegyei bizottmányi iratok 1867–1871 (1872). 3,3 ifm.

Lásd: BéML IV. 256. A kiegyezést követően visszaállt az alkotmányos rend és a polgári intézményrendszer. Békés megyében is megalakult a megyei közigazgatás legfőbb fóruma, a vármegyei bizottmány. 1867. április 13-án a tisztviselők megválasztására is sor került. A fond forrásértékét növeli, hogy az első alispáni jegyzőkönyveken és a hozzájuk kapcsolódó iratokon kívül a vármegyei bizottmányi ülések által alispáni elintézésre utalt ügyeket is tartalmazza.

Az a) állagban az első alispáni jegyzőkönyvek találhatók.

A b) állag közigazgatási irataihoz a jegyzőkönyvek iktatóként is használhatók. Mivel az 1869. évből nem maradt fenn az alispáni jegyzőkönyv, az iratokról ún. tematikai feltáró cédulák készültek.

A c) állag az alispán által intézett bizottmányi iratokat foglalja magában. Az itt elhelyezett 1867–1872. évi sortári könyv az 1872. évet tekintve Békés vármegye alispánjának (IV. B. 407.) 1872. évi iratanyagához tartozó segédkönyv is egyben.

BéML IV. 255. A Békés Vármegyei Ínségi Központi Bizottmány iratai 1863–1865. 0,48 ifm.

A Békés megyei ínségi bizottmány megalakítása ügyében a főispáni helytartó, Kis János 1863. június 28-án adta ki a rendeletet, amelyben intézkedett a városokban, községekben megalakítandó helyi ínségbizottmányok működéséről is. Az intézkedést az 1863 tavaszán és nyarán az Alföldet – így Békés megyét is – sújtó nagy szárazság tette szükségessé. A rendkívüli aszály a lakosság és az állatállomány létfeltételeit veszélyeztette, a munka nélkül maradt Békés megyei parasztság körében mozgolódást eredményezett. A helyi ínségbizottmányokban az elöljáróság tagjain kívül részt vettek a helység lelkészei, módosabb lakosai. A segélyezés alapja a kormány által nyújtott pénz-, gabona- és vetőmagsegély, valamint a helyből és az ország ínség nem sújtotta részéből beérkezett természetbeni és pénzadomány volt.

A Gyulán székelő központi ínségbizottmány jegyzőkönyvei az elnöki tisztelet ellátó főispáni helytartó iratanyagában található, az általa tett intézkedésekkel együtt. A helyi számadások felülvizsgálatát egy Gyulán működő, megyei főtisztviselőkből álló héttagú albizottság végezte. Az ínségbizottmányok 1864. augusztus végén szüntették meg működésüket, a számadásaik felülvizsgálata ugyanazon év decemberében történt meg. A bizottmányi iratok között elszámolások, segélyosztási és adománygyűjtő listák, valamint egyéb dokumentumok található, amelyek bemutatják a megyét ért természeti csapás következményeit: a lakosságot sújtó különböző betegségeket (skorbut stb.), másrészt a takarmányhiány okozta állatállomány pusztulást. A megyében 24 helyi bizottság működött, ezek közül tíznek maradt meg az iratanyaga. Ezt római számmal jelölt dossziékban helyezték el a levéltárosok a rendezés során. Az állag nélküli fondban több település ínségbizottmányi iratai található meg, többek között Gyula városáé.

BéML IV. 259. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai 1861–1862. 0,05 ifm.

Békés Vármegye Bizottmánya 1861. január 22-én választotta meg megyei főorvosnak Galgóczi Gábor szeghalmi járási főorvost. Galgóczi tevékenyen részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, és ezért börtönbüntetést is szenvedett. Megyei főorvosi munkájának írásos dokumentumai közül történeti értékűek a járások és községek egészségügyi helyzetére vonatkozó havi jelentések, valamint a gyógyszer-tár-vizsgálati jegyzőkönyvek. Az iratokon nincs iktatószám, más kezelési rendnek sincs nyoma. Sok iratról a keltezés is hiányzik, a járásoktól, községektől beérkezett időszakos jelentések rendszertelenek. Segédletek hiányában az iratanyag egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 260. Békés vármegye mérnökének iratai 1861–1871. 0,6 ifm.

A fond iratanyagának nagyobbik fele a kiegyezést megelőző időszakból származik, amikor a megyei önkormányzat sok tekintetben korlátozottan működött. Ez tükröződik az iratanyagból is, mert a mérnöki hivatal elnevezése több alkalommal is változott. 1862-től Császári és Királyi Építészeti Hivatal, majd Állammérnöki, ill. Államépítészeti Hivatal a neve. 1867-től ismét megyei mérnöki hivatalnak nevezték. 1860-ban vezetőjének Bodoky Lajost (Bodoky Henter Mihály fiát, Bodoky Károly testvéröccsét) nevezték ki.

A fond anyaga értékes információkat tartalmaz az ebben az időszokban meginduló nagyszabású útépítési munkálatokról, amelyek során rendbe hozták a megyén áthaladó országos útvonalakat, és megindult az egyéb utak kikövezése is. Számos dokumentum foglalkozik a közmunkák végzésével. Adatok találhatóak a megye tulajdonát képező épületek fenntartásáról, javításáról, hidak karbantartásáról, a vízszabályozás munkálatairól. Megtalálható az iratok között a megyei bizottmány számos „kiírt cikke”. Ezek a mérnöki intézkedést igénylő ügyekre vonatkoznak. Az iratok iratjegyzékbe vannak foglalva, évenként újrakezdődő iktatószámokkal. Az eredetileg képződött dokumentumok mintegy negyed része maradt csak fenn az utókorra. A segédletek az 1868–1871. évi iktatókat kivéve hiányoznak, így az iratok jó része egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 264. Békés Vármegye Számvevőszékének iratai 1861–1868. 0,14 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 404. A fond forrásértékű adatokat tartalmaz a megyei pénztárak és a községek pénzgazdálkodására vonatkozóan. Az iratanyagot az 1861. és 1868. évi számvevőszéki jegyzőkönyvek, az 1868. évi számvevői jelentések és 1864-ből fennmaradt csekély mennyiségű irat (községi költségvetések, különféle pénztárak elszámolásai) alkotják.

BéML IV. 266. Békés Vármegye Bünyenyítő Törvényszékének iratai 1867–1868. 0,07 ifm.

A fond anyagát alkotó jegyzőkönyvtöredék az alispáni iratok rendezésekor bukkant elő. A törvényszék elnöke az alispán volt, a tanácsban ítéelő szerv tagjait négy törvényszéki bíró, a megyei tisztí főügyész és a megyei aljegyző alkotta. A jegyzőkönyv a különböző bűnperekben lefolytatott eljárásokat tartalmazza.

BéML IV. 261. A Békési járás főszolgabírójának iratai 1862–1865. 0,22 ifm.

A rövid életű alkotmányos szolgabíróságok (1860–1861) időszakát a provizórium központilag irányított szolgabíróságai váltották fel. A járások kinevezett vezetői közigazgatási és bíraskodási ügyekben egyaránt eljárak. Ismét feladatuk lett az árva-, gyám- és hagyatéki ügyek intézése. A főszolgabírók tettek javaslatot az alispánnak a községi elöljárók személyére is.

A fond a beadványi jegyzőkönyvek segédleteit, az iktató- és mutatókönyveket tartalmazza.

BéML IV. 262. A Gyulai járás főszolgabírójának iratai 1862–1866. 0,1 ifm.

A gyulai járási szolgabíró működése során keletkezett iktatott iratanyag nem került a levéltár őrizetébe, csak az úgynevezett közigazgatási jegyzőkönyvek (iktatókönyvek) maradtak fenn. Iratanyag hiányában jól használhatók a jegyzőkönyvek tárgybejegyzései.

BéML IV. 272. A Gyulai járás főszolgabírójának iratai 1867–1871. 0,13 ifm.

BéML IV. 401. Békés vármegye főispánjának iratai 1880–1950. 23,2 ifm.

a) Bizalmas iratok 1890–1950. 2,82 ifm.

b) Általános iratok 1880–1950. 17,2 ifm.

c) Békés vármegye „megszállott területeinek főispánja” iratai 1919–1920. 0,14 ifm.

d) Békés vármegye főispánja mint árvízvédelmi kormánybiztos iratai 1925–1928. 0,88 ifm.

e) Békés vármegye főispánja mint közellátásügyi kormánybiztos iratai 1943–1949. 2,16 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 401. Békés vármegye főispáni iratai az 1880–1890 és az 1934–1944 közötti évekből nagyon hiányosak, töredékesen maradt meg az iratanyag. Az utóbbi időszak dokumentumai a II. világháborús események és Gyula város mint megyeszékhely közigazgatási kiürítése következtében szinte teljesen megsemmisültek. Az 1934–1944. évek főispáni intézkedéseiről elsősorban Gyula és Békéscsaba városok polgármestereinek, valamint a főszolgabírók fennmaradt iratanyaga nyújthat tájékoztatást.

a) A fentebb említett iratpusztulás a bizalmas iratokat sem kerülte el. Az 1927–1944. évek dokumentumai hiányoznak. A fennmaradt iratok részben segédkönyvekkel, azok hiánya esetén egyenkénti átnézéssel kutathatók.

b) Az 1890 előtti és az 1934–1944 közötti időszak iratai szinte teljesen hiányoznak. A többi iktató- és mutatókönyvek segítségével kutatható. Ebben az állagban nyert elhelyezést az úgynevezett „kiemelt munkásmozgalmi iratok”, valamint az 1945–1949 közötti, iktatószám nélküli vegyes iratok sorozata. Az előbbieket a segédkönyvek, az utóbbiak a részletes raktári jegyzék segítségével kutathatók.

c) Az I. világháborút követő román megszállás iratai vannak. Az iratokhoz iktatókönyv áll rendelkezésre.

d) Árvízvédelmi kormánybiztosi iratok, árvízkar-nyilvántartások találhatók az 1920-as évekből.

e) Közellátási kormánybiztosi iratok 1943-ból töredékesen, 1945–1948-ig folyamatosan maradtak meg. A kutatást iktatókönyvek, valamint 1946–1947-ből mutatókönyvek is segítik. Külön iktatója van a Vörös Hadsereg ellátásával kapcsolatos ügyeknek (1946–1947).

IV. 402. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai 1872–1949. 13,39 ifm.

a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–1949. 6,07 ifm.

b) Közgyűlési iratok 1872–1897. 6,96 ifm.

c) A Vasúti Bizottság iratai 1899–1906. 0,02 ifm.

d) Az Épület- és Fogházbizottság iratai 1899. 0,02 ifm.

e) A Székházbővítési Bizottság iratai 1901. 0,02 ifm.

f) Az Építkezési Bizottság iratai 1902. 0,02 ifm.

g) A Kórházi Bizottság iratai 1886–1905. 0,14 ifm.

h) A Közegészségügyi Bizottság iratai 1903–1906. 0,02 ifm.

i) A Közművelődési Bizottság iratai 1898–1899. 0,02 ifm.

j) A Földművesiskolai Bizottság iratai 1903. 0,02 ifm.

k) A Törvényhatósági Ipartanács iratai 1903. 0,04 ifm.

l) A Békés Vármegyei Közkórház-építkezési Bizottság iratai 1899–1906. 0,04 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 417. Az a) állagban található a Békés megye történetének legértékesebb forrásai közé tartozó közgyűlési jegyzőkönyvek. A jegyzőkönyvekben történő tájékozódást (hiányoznak: 1894., 1916., 1919., 1925., 1933., 1938., 1939., 1942., 1943., 1944. évek jegyzőkönyvei) a kötetek végén található betűrendes mutatók, valamint az 1891–1896. és az 1898. évekhez készült mutatókönyvek segítik. A segédletek feltüntetik a közgyűlési határozatok számát és a hozzájuk tartozó ügyiratok iktatószámát.

b) A közgyűlési iratok 1898-tól az alispáni fondban találhatóak. Így a jegyzőkönyvekben a közgyűlési sorszámok mellett az alispáni iktatószámokat tüntették fel.

A c-1) állagok a törvényhatósági bizottság által kiküldött, de nem állandó jelleggel működő bizottságok iratait őrzik.

BÉML IV. 404. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Állandó Bíráló Választmányának iratai 1899–1907. 0,02 ifm.

Az állandó választmány feladatait az 1870. évi XLII. tc., valamint a vármegye szervezési szabályrendelete szabályozta. A 14. és 44. §. értelmében előkészítette a fontosabb megyei ügyeket (többek között a községek zárszámadásait és költségvetési előirányzatait) a közgyűlésekre, indítványozott és javaslatot tett mindazon kérdésekben, amelyeket a törvény előírt számára. Elnöke az alispán, akadályoztatása esetén a törvényhatóság egyik jegyzője volt. Tagjainak számát az elnökön kívül Békés megyében 26 főben állapították meg. Három szakosztályból állt: a közigazgatási, a közlekedés és vízszabályozási, valamint a pénzügyi és közigazgatási. A szakosztályok elnökeit és helyettes elnökeit a választmány választotta meg, jegyzőjük a jegyzői tisztség egyik tagja volt. A hozzájuk utalt ügyekben adott véleményeiket először a teljes állandó választmány tárgyalta meg, aztán került a törvényhatósági bizottság elé. Üléseiken az adott témában illetékes vármegyei tisztviselőknek is részt kellett venni. Az állandó választmány javaslatait az illető ügy mellé csatolt jegyzőkönyvi kivonat kíséretében terjesztette a közgyűlés elé. A közigazgatási és közigazgatási szakosztály feladatát képezte a különféle indítványok, miniszteri rendeletek megtárgyalása, a szabályrendeletek alkotása, a közigazgatási és választó kerületek kijelölése, a községektől a községi törvény értelmében felterjesztett vagy megfellebbezett ügyek másodfokú ellátása, a rendőrségi, községi, közoktatási, árva és ínségi ügyek intézése. A közlekedési és vízszabályozási szakosztályhoz tartoztak a közlekedési és vízrendezési ügyek. A pénzügyi és közigazgatási szakosztály intézte a törzsvagyon szerzését és elidegenítését, a költségvetési előirányzat megállapítását és a zárszámadások vizsgálatát, a tisztviselők a segéd- és kezelőszemélyzet, valamint a vármegyei szolgák fizetésének szabályozását, előkészítette a községi költségvetések és a községi számadások felülvizsgálatát.

A fond anyagát jegyzőkönyvek alkotják, amelyek segédletek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BÉML IV. 405. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai 1898–1939. 0,19 ifm.

A vármegyei központi választmányok az 1848. évi V. tc. értelmében létrehozott bizottságok voltak, amelyek feladatát a képviselő-választások előkészítése képezte. Elnöke az alispán volt, tagjainak száma a vármegye lakosainak számától függött. A választókerületeket az 1870. évi XLII. tc. 25. és 91. §-a alapján jelölték ki. Békés megyében 17 választókerületet alakítottak ki.

BÉML IV. 403. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai 1898–1907. 0,04 ifm.

A vármegyei igazoló választmányt az 1870. évi XLII. tc. értelmében a legtöbb adót fizetők névjegyzékének összeállítására és évenkénti kiigazítására (évente az adóhivatalok kimutatásai alapján) hozták létre. A legtöbb adót fizetők (virilisek) közül került ki a törvényhatósági bizottság tagságának fele. A másik felét a szavazásra jogosult lakosok a törvényhatósági képviselő választás során választották meg.

A fond anyagát a választmány üléseinek jegyzőkönyvei alkotják.

BéML IV. 406. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Számonkérő Székének iratai 1899–1904. 0,01 ifm.

A megyei számonkérő széknek mint a megyei közgyűlés által választott bizottságnak az volt a feladata, hogy kísérelje figyelemmel a megyei igazgatás ügyvitelét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, a bizottságnak kellett ellenőrizni, hogy a különböző megyei hivatalokhoz beérkezett ügyeket elintézték-e az előírt határidőn belül. A számonkérő szék öt tagból állt, elnöke a főispán volt, tagjai pedig a vármegyei főügyész, a vármegyei főjegyző és két számonkérő széki tag. A bizottság üléseit negyedévenként, a vármegyei közgyűlést megelőzően tartotta. A megyei hivatalok, a járási főszolgabírók és a polgármesterek három havonként számszerű kimutatást terjesztettek a számonkérő szék elé, feltüntetve a beérkezett elintézt és elintézetlen ügydarabok számát. Az utóbbi ügyek esetében intézkedtek a minél hamarabbi elintézésről, és erről jelentést kértek.

A fond igen csekély iratanyaga négy rövid jegyzőkönyvet tartalmaz.

BéML IV. 407. Békés vármegye alispánjának iratai 1872–1950 (1951). 163,2 ifm.

a) Elnöki iratok 1872–1935. 8,36 ifm.

b) Általános iratok 1872–1950. 154,02 ifm.

c) Kihágási iratok 1923–1950 (1951). 0,58 ifm

d) A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság iratai 1945–1947. 0,24 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 402. Békés vármegye 1898-ban jóváhagyott szabályrendelete értelmében az alispán hatásköre az egyes közigazgatási ágak szerint a következő volt: I. Népszerű ügyekben gondoskodott 1895-ig az egyházi anyakönyvek, 1895-től az állami anyakönyvek másodpéldányainak a vármegyei levéltár részére történő beszolgáltatásáról, a törvényesen be nem vett szekták ügyeiről. Engedélyezte a névváltoztatási kérelmeket. Eljárt a honosítási, visszahonosítási és kivándorlási ügyekben; II. Közegészségügy terület felügyelte az 1876. évi XIV. tc. rendelkezéseinek és a közegészségügyi szabályoknak pontos végrehajtását. Állategészségügy területén az 1888. évi VII. tc. és az ugyanezen évi 40000. sz. földművelésügyi rendelet értelmében járt el; III. Halászati ügyekben az 1888. évi XIX. tc., valamint az annak végrehajtására vonatkozó 1889. évi 5000. sz. földművelésügyi rendelet értelmében rendelkezett; IV. Községi ügyekben az 1886. évi XXII. tc. – községi törvény – §-ai szerint intézkedett; V. Rendészeti ügyekben az 1880. évi XXXVII. tc. értelmében kihágási ügyekben másodfokú hatóságként járt el. Véleményezte az útlevel ügyeket. Felügyelte a vármegye területén működő egyesületeket az 1875. évi 1508. Eln. sz. BM rendelet szem előtt tartásával. Szükség esetén rendőri és katonai karhatalmat vehetett igénybe. Kiadta a házaló könyveket az 1875. évi XXIX. tc. alapján. Felügyelte a vásártartási jogokat; VI. Vízrendészeti ügyekben az 1885. évi XXIII. tc. szerint járt el; VII. Közlekedési ügyek területén az 1890. évi I. tc., az ez alapján kiadott miniszteri rendeletek, valamint a vármegyei szabályrendeletek értelmében intézkedett; VIII. Nyomdák alapítása és politikai tartalmú lapok kiadása ügyében az 1848. évi XVIII. tc. szerint intézkedett; IX. Katonai ügyekben az 1889. évi VI. tc. jelölte ki hatáskörét. Az alispán polgári elnöke volt az újoncállító és az állandó sorozó bizottságnak. Intézte a katonai elszállásolási és a mozgósítási ügyeket; X. Vadászterületek ügyében az 1883. évi XX. tc. alapján járt el; XI. Adóügyekben az 1883. évi XLIV. tc. által előírtak teljesítését felügyelte; XII. Ipar-és cseléd ügyekben fellebbezés esetén

másodfokú hatóságként működött; XIII. A vármegyei pénzkezelés alispáni ellenőrzése az 1886. évi XXI. tc. alapján történt.

Teendőiről részletesen a vármegyei szabályrendeletek tájékoztatnak. Feladatainak végrehajtásában a központi tisztviselők és a járási főszolgabírók segítettek.

Az 1872-től folyamatosan megmaradt iratanyag nagy hiányossága, hogy 1935–1944-ig néhány töredéket kivéve nem maradt fenn. A II. világháború végén a megye menekülő tisztikara magával vitte, és a feltételezések szerint a Dunántúlon megsemmisült. A segédkönyvek egy részét nem szállították el, így azokból tájékozódhat a kutató.

Az a) állag elnöki iratai nagyrészt bizalmas jellegű ügyeket (politikai mozgalmak, szociális intézkedések, személyügyi dokumentumok) tartalmaz. 1872–1895-ig elnöki jegyzőkönyveket vezettek, amelyek az iktatókönyvek szerepét töltötték be. 1881–1895-ig mutatóval is ellátták ezeket. 1896-tól a segédkönyvek hiányosan maradtak fenn, ezért az iratanyag egy része egyenkénti átnézéssel kutatható. A b) állagban a közigazgatósági iratok találhatók, 1872–1934-ig és 1945–1949-ig kevés hiánnyal. Iktató- mutató- és sortári könyvekkel kutathatók. A segédkönyveket kigyűjtött iratok alfabetikus sorba rendezett iratok sorozata követi. Ezeket a raktári jegyzék segítségével lehet áttekinteni.

BéML IV. 408. Békés Vármegye Árvaszékének iratai 1920–1950. 39,5 ifm.

a) A Békési járás árvaszéki iratai 1945–1950. 5,04 ifm.

c) A Gyulai járás árvaszéki iratai 1945–1950. 1,8 ifm.

i) Segédkönyvek és vegyes nyilvántartások 1920–1950. 5 ifm.

j) Vegyes iratok 1920–1950. 0,84 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 418. Békés vármegye 1896. évi gyámsági és gondnoksági ügyekről szóló szabályrendelete értelmében a megyei árvaszék személyzetét az elnök, három ülnök, egy-egy jegyző, ügyész, számvevő, pénztárnok, ellenőr, könyvvezető, nyilvántartó, iktató, kiadó, levéltárnok, két írnok és megfelelő számú díjnok alkotta. A három ülnököt a törvényhatósági bizottság saját tagjaiból választotta hat évre, az ügyészi teendőket a vármegyei tiszti főügyész látta el. Az árvaszék végrehajtó közegei a járásokban a főszolgabírók, a községekben az előljárárság tagjai – községi jegyző, közgyám, pénztárnok, ellenőr, gyámügyi esküdt – voltak. Az árvaszéki tanácsüléseken – hetenként legalább kétszer – az elnökön kívül az ülnökök, a jegyzők és az ügyész vettek részt. A legfontosabb árvaszéki ügykörök a következők voltak: atyai hatalomtól történő megfosztás, elhagyatottsági ügyek, gondnokság alá helyezés, gyámi számadások, hagyatéki ügyek, házasságon kívül született gyermekek ügyei, holtányilvánítási ügyek, kiskorúak bűnügyei, kiskorúak házasságkötési ügyei, kölcsönügyek, nagykorúsítási ügyek, örökbefogadási ügyek, szerződések – adásvételi, haszonbérleti, vagyonaátruházási – jóváhagyása, tartási ügyek.

A Békés megyei árvaszéki anyag sok hányattatáson ment keresztül, ennek eredményeként az 1944-ig keletkezett jelentős mennyiségű dokumentum jó része elpusztult a II. világháború idején. A maradékot az 1944 után keletkezett iratokhoz csatolták. Az 1945–1950 közötti iratokat az árvaszékek 1950. évi megszűnése után a megyei tanács v.b. igazgatási osztálya a területileg illetékes városi, ill. járási gyámügyi előadóknak adta át megőrzés, valamint az ügyek továbbvitele céljából. A vonatkozó segédkönyvekben az ügyek iktatószámait mellett színes ceruzával jegyezték fel, kinek adták át a kapcsolódó iratokat. A későbbiek folyamán ez az iratanyag levéltári őrzetbe került, és selejtezésen esett át. Az önkényesen szétválasztott iratokat utólag egy fondban egyesítettük, úgy, hogy az úgynevezett járási dokumentumok egy-egy állagot alkotnak. A kutatást az i) állagba sorolt iktató-, mutató- és számsorkönyvek segítik.

BéML IV. 443. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai 1895–1950. 0,44 ifm.

A megye főorvosa a törvényhatóság területén a közegészségügy felelőse volt. Feladatkörét az 1870. évi XLII. tc., az 1876. évi XIV. tc. 154., 156. és 162. §-ai, és az ezek végrehajtása tárgyában kiadott miniszteri rendeletek szabályozták. Hatáskörét és feladatait részletesen a vármegyei szabályrendeletek állapították meg. Az 1886. évi XXI. tc. 67. §-a a vármegye központi tisztviselői közé sorolta, akit a főispán a 80. §. értelmében, a törvényhatóság egészségügyi bizottságának véleményét figyelembe véve élethossziglan nevezett ki. A megyei tiszti főorvos az alispán – mint másodfokú közegészségügyi hatóság – szakközege volt. A későbbiekben az 1908. évi XXXVIII. tc. és az 1929. évi XXX. tc. szabályozta működését. Az 1936. évi IX. tc. kivonta az alispán fennhatósága alól a szakszolgálatot. A törvény szerint a kinevezés és a felügyelet a belügyminiszter jogköre lett. 1945-ben a 90. ME sz. rendelet értelmében a tiszti szolgálat a Népjóléti Minisztérium főhatósága alá került. A tiszti főorvos az 1960/1946. ME sz. rendelet alapján a közegészségügyi bizottság rendes tagja, a szociálpolitikai bizottságnak pedig a 6300/1945. ME sz. rendelet utasítása szerint rendkívüli tanácskozási joggal rendelkező tagja lett. 1948-tól a népjóléti bizottság tagjaként is tevékenykedett (a 3300.- és a 9140/1948. ME sz. rendeletek értelmében). A tiszti főorvos hatásköre kiterjedt a törvényhatóság egész területére. Alárendeltjei a járási tisztiorvosok voltak. Köteles volt évente kétszer, – tavasszal és ősszel –, a megye minden települését felkeresni és tapasztalatairól a főispánnak jelentést tenni. A közigazgatási bizottságnak havonkénti beszámolóval tartozott. Kötelessége volt a kórházak, gyógyintézetek és gyógyszertárak vizsgálata. A népmozgalmi és az egészségügyi viszonyokról adatokat regisztrált, és beterjesztette az alispánnak a himlőoltási kimutatásokkal együtt. Járványok esetén megtette a szükséges intézkedéseket. Szakügyekben utasításokat adott ki a járási orvosoknak. A tanácsrendszer megalakulásával a tiszti főorvosi elnevezést megyei főorvosira változtatták. A megyei főorvos a tanács egészségügyi és népjóléti osztálya keretében irányította az egészségügyi ellátást. A tiszti főorvos tennivalóinak átvételét a tanács által a 196/1950. MT sz. rendelet 1. §-a írta elő.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

Az iratanyag rendkívül hiányos. Jelentős forrásértéke a gyógyszerészekre és gyógyszertárakra vonatkozó iratoknak, valamint a havi egészségügyi jelentéseknek van, amelyek összefoglaló adatokat tartalmaznak a megye közegészségügyi viszonyairól. Az iratok között védőnőkkel és bábákkal kapcsolatos személyi ügyek dokumentumai is találhatóak. A fond anyaga segédkönyvek hiányában az iratok egyenkénti átnézésével kutatható.

BéML IV. 409. Békés vármegye mérnökének iratai 1872–1877. 0,16 ifm.

A vármegye mérnökének – aki a megyei tisztikar központi tisztviselői közé tartozott – feladatait és hatáskörét, a megyei szabályrendeletek határozták meg. Felügyelte a megyei utakat, hidakat, átereszeket, a megye tulajdonában lévő épületeket. A karbantartásukhoz, felújításukhoz szükséges költségvetéseket elkészítette, majd az alispánhoz, ill. az építészeti és közmunka küldöttséghez benyújtotta. Állapotrajzokat készített az általa felügyelt műtárgyakról, és azokat folyamatosan kiegészítette. Az építményekről évente leltárt készített, amelyet a számvevőséghez terjesztett be. Árvizek alkalmával műszaki tanácsokat adott a veszélyeztetett településeknek. Folyamatosan figyelemmel kísérte az ármentesítő és szabályozó társulatok tevékenységét. Megvizsgálta a megye területén felállítani szándékozott gőzgépeket, és azokat véleményezte. A közgyűlés vagy az alispán utasítására minden, a megye hatáskörébe tartozó és mérnöki ismereteket igénylő ügyben intézkedett. Az 1877. évi XXV. tc. megszüntette a vármegyei mérnöki hivatalokat, és a megyei önkormányzattól független állami szakhivatalok – államépítészeti hivatalok – felállítását rendelte el.

Irodalom:

Békés vármegye levéltára 1715–1950. Öá.: Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, 2008. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból 2.)

A vármegye mérnökének feladatait és hatáskörét, amely a korábbiakhoz képest nem sokat módosult, a megyei szabályrendelet határozta meg. A mérnök a vármegye tisztikarának központi tisztviselői közé tartozott. Békés vármegye 1872. évi szabályrendeletének 13. §-a részletesen taglalta teendőit. Eszerint felügyelte a megyei utakat, hidakat, átereszeket, a megye tulajdonában lévő épületeket. Elkészítette a karbantartásukhoz, felújításukhoz szükséges költségvetéseket, majd benyújtotta az alispánhoz, ill. az építészeti és közmunka küldöttséghez. Állapotrajzokat készített az általa felügyelt műtárgyakról, és azokat folyamatosan kiegészítette. Az építményekről évente leltárt készített, amelyet a számvevőséghez terjesztett be. Árvizek alkalmával műszaki tanácsokat adott a veszélyeztetett településeknek. Folyamatosan figyelemmel kísérte az ármentesítő és szabályozó társulatok tevékenységét. Adott esetben megvizsgálta a megye területén felállítani szándékozott gőzgépeket, és azokat véleményezte. A közgyűlés vagy az alispán utasítására minden, a megye hatáskörébe tartozó és mérnöki ismereteket igénylő ügyben intézkedett. Az 1877. évi XXV. tc. megszüntette a vármegyei mérnöki hivatalokat, és a megyei önkormányzattól független állami szakhivatalok felállítását rendelte el (lásd VI. 401. Gyulai Államépítészeti Hivatal iratai).

A fond Kis Kéry Mihály vármegyei mérnök működése alatt keletkezett iratokat tartalmazza, és sok a megyei közgyűlés jegyzőkönyvéből kiírt, mérnöki hatáskörbe tartozó ügyekkel kapcsolatos cikk. Az iratok jórészt közmunka alkalmazásának, valamint út-, híd- és megyei tulajdont képező községi épületek javításának dokumentumai képezik. Emellett néhány költségvetés és árlejtés is fellelhető közöttük. Az iktatott iratokhoz egy évenként újrakezdődő sorszámozású iktatókönyv kapcsolódik. Figyelmet érdemel Békés vármegye gyulai székházának (ma polgármesteri hivatal) 1876–1877. évi átépítési naplója.

BéML IV. 432. Békés Vármegye Számvevőségének iratai 1928–1942. 0,28 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 404. A levéltárba bekerült iratanyag szerény töredéke a fondképző egykori teljes anyagának. A rendezés során bizonyos típusú iratokból sorozatokat lehetett képezni: mérvizsgáló bizottság jegyzőkönyvei, békéscsabai gyámpénztári naplók, községi zárszámadási, valamint kölcsöntartozási kimutatások. A sorozatokba nem vonható iratokról darabszintű kimutatás készült. A korabeli segédletek hiánya miatt az iratanyag a részletes raktári jegyzék segítségével kutatható.

BéML IV. 455. Békés vármegye szociális felügyelőjének iratai. 1946–1948. 0,4 ifm.

A szociális felügyelő Békés megye első tisztviselőjének, az alispánnak a szakközege volt. Feladatai közé tartozott a megye szociális viszonyainak figyelemmel kísérése, javaslat tételé azok megjavítására, a megye területén zajló szociális munka és hadigondozás irányítása, a megye szociális munkatervének elkészítése, a törvényhatóság területén működő szociális titkárok irányítása. Előadója volt a törvényhatósági szociálpolitikai tanácsnak, a közigazgatási bizottságnak pedig negyedévenként jelentéstétellel tartozott.

A fond 1946. évi iktatott iratanyagát iktatókönyv segítségével lehet kutatni.

BéML IV. 410. Békés Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai 1876–1950. 32,44 ifm.

a) Jegyzőkönyvek 1876–1934. 0,36 ifm.

b) Általános iratok 1876–1950. 30,18 ifm.

c) A Gazdasági Albizottság iratai 1918–1948. 1,76 ifm.

d) A Közigazgatási Választmány iratai 1889–1904. 0,14 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 420. Az a) állagban ülésjegyzőkönyvek találhatóak.

b) Az iratokat 1876–1879, valamint 1903–1934 között kútfős rendszerben kezelték. Az alábbiakban közöljük a kútfőket, amelyek megnevezése tájékoztatást nyújt a bizottság által intézett ügyek tematikájáról. Kútfők 1876–1879: I. Miniszteri rendeletek, köriratok II. Közoktatási ügyek III. Vasútügyek IV. Közmunka ügyek V. Vízépítészeti és vízszabályozási ügyek VI. Vízépítészeti és vízszabályozási ügyek VII. Posta- és távírdai ügyek VIII. Börtön- és igazságügyek IX. Pénzügyek X. Katonaügyek XI. Közegészségügyek XII. Fegyelmi ügyek XIII. Rendőrségi ügyek XIV. Vegyes ügyek. Kútfők 1903–1934: I. Általános közigazgatási ügyek (községi, közegészségügyi, betegápolási) II. Pénzügyek III. Közoktatási ügyek IV. Közgazdasági és iparügyek V. Közúti, közmunka, vasúti, posta és távírda ügyek VI. Vízépítészeti, vízszabályozási és malomügyek VII. Mezőrendőrségi ügyek VIII. Cseléd- és munkásügyek IX. Börtön- és igazságügyek X. Katonaügyek XI. Fegyelmi ügyek XII. Gyámhatósági ügyek XIII. Erdészeti ügyek XIV. Vegyes ügyek. Az iratanyagban történő kutatást iktató-, mutató- és sortári könyvek segítik.

A c) állag a gazdasági albizottság (GALB) iratait tartalmazza, haszonbérletek, szerződések, OFB (Országos Földbirtokrendező Bíróság) működésének dokumentumai. A kutatást iktató- és mutatókönyvek segítik.

A d) állag a közigazgatási választmány iratait őrzi. Az iratok segédkönyvek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML IV. 412. A Békési járás főszejgabírájának, 1945-től főszejgabírájának iratai 1872–1950 (1956). 9,4 ifm.

a) Elnöki iratok 1912–1917. 0,02 ifm.

b) Közigazgatási iratok 1872–1950 (1956). 7,92 ifm.

c) Iparügyi iratok 1924–1950 (1952). 0,47 ifm.

d) Kihágási iratok 1905–1949. 0,99 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 414. A Békési járás főszejgabírájának fennhatósága alá tartozott Mezőberény nagyközség is.

Az a) állag elnöki iratai egyetlen iktatókönyvből áll.

b) Az iktatott iratanyag hiányosan, az 1912–1929 és az 1945–1949 közötti évekből maradtak fenn. A korábbi évek dokumentumainak témájáról az iktató- és mutatókönyvek (1872-től) tájékoztatnak. Ebben az állagban nyertek elhelyezést az 1877. évi XX. tc. értelmében főszejgabírói hatáskörbe utalt gyám- és gondnoki ügyek megmaradt iratai, gyámoltak nyilvántartásai és haláleset-felvételi jegyzőkönyvek.

A c) állag iparügyi iratai között töredékesen iparendedélyek, iparigazolványok, árusítások engedélyezései találhatók.

A d) állag kihágási irataiban csak iktató- és mutatókönyveket kutathatók.

BéML IV. 413. A Gyomai járás főszejgabírájának, 1945-től főszejgabírájának iratai 1873–1950 (1957). 16,67 ifm.

a) Elnöki és bizalmas iratok 1893–1950. 0,12 ifm.

b) Általános iratok 1873–1949. 11,21 ifm.

c) Kihágási iratok 1902–1947. 0,2 ifm.

d) Hadigondozási iratok 1945–1949. 0,36 ifm.

e) Iparügyek iratai 1945–1950 (1957). 0,34 ifm.

f) Országos választási névjegyzék 1945–1949. 4,44 ifm.

A Gyomai járást 1877-ben hozták létre az addig a Békéscsabai járáshoz tartozó Gyoma és Endrőd községekből és pusztáikból.

Az a) állag elnöki és bizalmas iratok töredékét tartalmazza. Segédkönyvek hiányában egyenkénti átnézéssel kutatható.

b) Az iktatott dokumentumok 1908-tól folyamatosan, de nagyon hiányosan maradtak fenn. A segédkönyvek 1878–1947-ig kutathatók, de az 1930-as évekből hiányosan állnak rendelkezésre.

A c) állagban található kihágási iratok csak segédkönyveket tartalmaznak.

Az d) állag 1945–1949. évi hadigondozási iratokat foglal magában, amelyek segédkönyvek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók.

A e) állag iparügyi irataiban 1945 utáni iparigazolványok és két iparlajstrom nyert elhelyezést.

Az f) állagban a járás többi települése mellett Gyoma országgyűlési választási névjegyzékai is megtalálhatók az 1945–1950 közötti évekből.

BéML IV. 416. A Gyulai járás főszolgabírájának, 1945-től főjegyzőjének iratai 1872–1950. 6,16 ifm.

b) Általános iratok 1872–1950. 5,67 ifm.

A Gyulai járás területéhez tartozott 1946-tól Elek község. Az iktatott iratanyagban történő kutatást iktató- és mutatókönyvek segíti

BéML IV. 457. A Békési járás tisztiorvosának iratai 1945–1948. 0,12 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 406. Az iratanyag tájékoztatást nyújt a járás egészségügyi helyzetéről és a hadifogságból visszatértek beilleszkedését elősegítő intézkedésekről. A kis terjedelmű fond iktatott iratokból és egy bábanaplóbból áll. Segédkönyvek nem maradtak fenn, így a dokumentumok egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML IV. 414. A Gyomai járás tisztiorvosának iratai 1934–1946. 0,12 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 406. A Gyomai járás tisztiorvosának iratanyaga rendkívül hiányos, töredékes. Kutatása a korabeli segédletek hiánya miatt egyenkénti átnézéssel lehetséges.

BéML IV. 423. Békés vármegye megyei és községi szabályrendeleteinek gyűjteménye 1874–1948. 1,56 ifm.

A Békés megyei törvényhatósági bizottság többek között szabályrendeletet alkotott a közigazgatási bizottság, a megyei kórház működéséről, a vármegyei tisztviselők nyugdíjazásáról, fegyelmi ügyeiről, napidíjairól, utazási költségeiről, a közegészségügyről, a tűzrendészetéről, a kéményseprésről, a házalásról, a temetkezésről, a bérkocsi iparról, a lótenyésztésről, a faiskolákról, az ebtartásról, a pásztorokról, a cselédügyről, a kéjelgésről, a kihágásokról, a húsvizsgálatról és még számos egyéb ügyről. A községek is hasonlóképpen megalkották szabályrendeleteiket a községi élet legkülönbözőbb területeiről.

A fond alfabetikus sorrendben tartalmazza a megye, valamint a községek által megalkotott szabályrendeleteket.

BéML IV. 424. Békés vármegyei egyesületi alapszabályok gyűjteménye (1869) 1872–1944 (1952). 1,92 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 416. A fond 1184 egyesületi alapszabályt és két egyesületi nyilvántartó könyvet tartalmaz. Az alapszabályok községenként, alfabetikus rendben vannak elhelyezve. A korabeli együleti élet változatosságát bizonyítja az alapszabályok sokfélesége. Kutathatók az olvasóköri, dalegyletek, temetkezési egyletek, ipartestületek, nőegyletek, különféle izraelita

egyletek, közművelődési körök, sportkörök, sportegyletek, levente egyesületek, önkéntes tűzoltó egyletek, polgári kaszinók, lövészegyletek, kulturális körök, önképző körök, méhész egyletek vöröskereszt egyletek és még számos más civil társulat dokumentumai.

BéML IV. 431. Békés vármegyei országgyűlési képviselő-választói névjegyzékek levéltári gyűjteménye 1938–1950. 15,96 ifm.

Az országgyűlési képviselők számát az 1938. évi XIX. tc. 260 főben állapította meg. 135 képviselő egyéni, 125 képviselő lajstromos választókerületből jutott be a parlamentbe. Minden törvényhatóság – így Békés megye is – egymagában alkotott egy lajstromos választókerületet. Emellett egyéni választókerületekkel is rendelkeztek a megyék. Békés megye területén nyolc egyéni választókerületet alakítottak ki. A megválasztható országgyűlési képviselők számát az illetékes belügyminiszter rendelettel állapította meg. A választókerületeket szavazókörökre osztották fel. Egy-egy szavazókörbe maximum hatszáz választópolgárt lehetett felvenni. Rendszerint egy község alkotott egy szavazókört. A nagyobb választói létszámmal rendelkező települések szavazóköreit a belügyminiszter állapította meg. A második világháborút követően a „Nemzetgyűlési választásokról” címet viselő 1945. évi VIII. tc. szerint Magyarország 16 választókerületének egyike Békés megye, Békéscsaba székhellyel.

A 133 dobozt kitevő iratanyagban Gyula, Almáskamarás, Elek, Gyoma, Mezőberény választói névjegyzékai is szerepelnek. A választói névjegyzékek mellett külön jegyzékek és számlálólapok is kutathatók a fondban.

BéML IV. 426. Békés vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1827–1895. 20,86 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 412. A levéltár őrizetében lévő lapok, füzetek, kötetek a római katolikus, a református, az evangélikus, a görögkeleti román és szerb, izraelita, unitárius, valamint nazarénus egyházaktól származnak. A magyaron kívül latin, német, szlovák, román, cirill betűs szerb nyelven írottak is találhatóak köztük. Az anyakönyvi másodpéldányok községenként alfabetikus, azon belül a vallások sorrendjében vannak rendezve. Kutatásukat a részletes raktári jegyzék segíti.

BéML IV. 428. Békés vármegyei alapítványok iratai 1809–1944. 0,12 ifm.

A fond 129 Békés megyei alapítvány alapítási okiratát, ill. az alapítvánnyal kapcsolatos iratokat őrzi. A dokumentumok az alapítók neve szerint alfabetikus sorrendben és eszerint sorszámozottan vannak elhelyezve. A legkorábbi, Vida Imre 1809-ben a gyulai katolikus iskola és templom számára létrehozott alapítványa. Az alapítványt tevők között részben személyek (köztük a Wenckheim család több tagja), részben a megye települései találhatóak. Az iratanyagban történő kutatáshoz jól használható a részletes raktári jegyzék.

BéML IV. 429. A Békés Vármegyei Községi Jegyzői Nyugdíjalap Igazgatóválasztmányának iratai. 1876–1907. 0,28 ifm.

Békés vármegye az 1871. évi XVIII. tc. 67. §-ának értelmében a megyei és községi jegyzők, valamint özvegyeik és árváik számára 1876. január elsejével felállította a nyugdíj- és segélyalapot. A jegyzői nyugdíj- és segélyezési alap a belügyminiszter által jóváhagyott szabályrendelet alapján működött, és a megye törvényhatósági bizottságának fennhatósága alatt állt. Elnöke az alispán volt, rajta kívül nyolc tag alkotta az igazgató választmányt. A választmányt háromévente választották, felerészt törvényhatósági bizottsági tagok közül, felerészt a megye hivatalban lévő jegyzőiből. A nyugdíjalapot a megyei pénztár kezelte. A választmány minden év végén felülvizsgálta a számadásokat, és az eredményről jelentést tett a törvényhatósági bizottságnak.

Az iratanyagot az igazgatóválasztmány jegyzőkönyvei alkotják. Segédlet hiányában kutatásuk egyenkénti átnézéssel lehetséges.

BéML IV. 430. Békés Vármegye Tiszti Nyugdíjintézete Igazgatóválasztmányának iratai 1884–1909. 0,24 ifm.

A Békés vármegye által létesített nyugdíj- és segélyintézet működésének célja, hogy a megyei tisztviselőket, a kezelő- és szolgazemélyzetet, valamint ezek özvegyeit és árváit meghatározott nyugdíjjáruelék ellenében nyugdíjban, özvegyi, valamint árvaellátásban részesítse. Működését a belügyminiszter által 1884. február 13-án, a 9653. III. b. szám alatt jóváhagyott szabályrendelet szabályozta. Ezt később megújították, többek között a törvényhatósági bizottság 1891. február 3-án tartott közgyűlésén. A megyei nyugdíjintézet által kezelt nyugdíjalap felügyeletét a törvényhatósági bizottság nyolc tagból álló igazgató választmánya gyakorolta. Elnöke az alispán volt. A nyugdíjalapot a megyei pénztár kezelte, és a számvevőség ellenőrizte.

A fond a választmányi ülések jegyzőkönyveit tartalmazza. A beadott kérelmek, megkeresések és a határozatok alapján a megyei tisztviselők és alkalmazottak életkörülményeit és kereseti viszonyait lehet áttekinteni. Segédletek hiányában az iratanyag egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 437. Arad vármegye főispánjának iratai 1920–1923. 0,12 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 401. Az iratanyag a trianoni békeszerződés értelmében kettészakított Arad vármegye magyarországi területén fennálló, 1920–1923-ig működő törvényhatóság főispánjának dokumentumait tartalmazza. A csonka vármegyét, amelyhez Almáskamarás és Elek is tartozott, 1923-ban a XXV. tc. a Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyékhez csatolta. Az egyesített vármegyék iratanyaga a Csongrád Megyei Levéltárban található.

A fond a főispáni ügyintézés iktatott iratait és két év iktatókönyvét tartalmazza. A segédlet nélküli anyag egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 440. Arad Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai 1920–1923. 0,05 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 417. A fond csekély mennyiségű közgyűlési iratot tartalmaz, amely segédkönyvek hiányában egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 439. Arad Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai 1920–1923 (1924). 0,72 ifm.

Lásd: BéML IV. 405. A fond a testület működése során keletkezett iktatott iratokat, ajánlási íveket és választói névjegyzékeket tartalmaz. Segédkönyvek hiányában a dokumentumok egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML IV. 442. Arad vármegye alispánjának iratai 1919–1923. 3,08 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 402. A csonka Arad vármegye után maradt legterjedelmesebb irategyüttes elnöki bizalmas iratokat, általános közigazgatási és kihágási iratokat, ezek segédkönyveit, munkásközvetítéssel kapcsolatos iktatókönyvet, valamint útlevélkérelmeket tartalmaz.

BéML IV. 445. Arad Vármegye Árvaszékének iratai (1896) 1920–1923 (1926). 0,23 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 418. A kis mennyiségű iratanyag jegyzőkönyveket, az árvák és a hadigondozottak ügyeinek intézésével kapcsolatos dokumentumokat tartalmaz.

BéML IV. 453. Arad Vármegye Számvevőségének iratai 1920–1923 (1924). 0,07 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 404. A fond csekély mennyiségű iratanyagát 14 kötet alkotja, mégpedig különböző vármegyei alapok főkönyvei, amelyek segédletek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML IV. 441. Arad Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai 1920–1923. 0,52 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 420. A fond a közigazgatási bizottság működése és ügyintézése során keletkezett iktatott iratokat és a kapcsolódó iktató- és mutatókönyveket tartalmazza.

BéML IV. 435. Az Eleki járás főszolgabírójának, 1945-től főjegyzőjének iratai 1922–1946. 1 ifm.

Az Eleki járás az egykori Arad vármegye trianoni békediktátumot követően Magyarországon maradt területét foglalta magában. Központja és egyben 1923-ig a csonka vármegye székhelye Elek nagyközség volt. Az Eleki járás 1945 végéig állt fenn. A következő települések tartoztak hozzá: Almáskamarás, Medgyesbodzás, Medgyesegyháza, Nagykamarás, Pusztatottlaka. 1946-ban Elek a Gyulai járáshoz, a többi település pedig az akkor Csanád megyei Mezőkovácsházi járáshoz került.

A fond iratanyaga hiányos, emellett egy része a korábbi helytelen tárolás következtében gyakorlatilag használhatatlanná vált (összeragadt). Forrásérték szempontjából a közigazgatás területi változásait, a pártviszonyokat és az egyesületek működését dokumentáló iratok jelentősek.

BéML IV. 454. Az Eleki járás tisztiorvosának iratai 1944–1945. 0,04 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 406. Az Eleki járás tisztiorvosa 1944 végéig Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye, majd 1945 végéig az újra megszervezett Csanád megye tisztii főorvosának beosztottja volt. A járás egészségügyi felügyeletét ellátó tisztiorvos iratai csak töredékesen kerültek a levéltár őrizetébe. Az iktatott iratok között megyei tisztii főorvosi rendelkezések, orvosi igazolások és a korabeli egészségügyi-szociális állapotokat bemutató dokumentumok találhatók. Segédletek hiányában az anyag egyenkénti átnézéssel kutatható.

BéML IV. 446. Az Eleki járás tűzrendészeti felügyelőjének iratai 1942–1943. 0,12 ifm.

A fond két év iratanyagát tartalmazza. Az évi és negyedévi tűzrendészeti jelentések mellett – tekintettel a háborús körülményekre – légtalmi tervek és légtalmi felszerelések kimutatásai is találhatóak a dokumentumok között. Iktató- és mutatókönyvek nem maradtak fenn, így az iratok egyenkénti átnézéssel kutathatók.

Irodalom:

A Békés Megyei Levéltár leltára. Fondok-állagok-sorozatok. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1986.

Kereskényiné Cseh Edit: Békés vármegyei levéltára 1715–1950. Ismertető leltár. Gyula, 2008. (Segédletek 2.)

Egyéb irodalom:

Bálint Ferenc: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc megyei vezető szerveinek működése és irataik a Békés Megyei Levéltárban. In: Békési Élet 1973. 2. sz. 195–205. p.

Bálint Ferenc: Békés megye Védbizottmányának szervezete és működése 1848-ban. In: Levéltári Közlemények 1974. 47–60. p.

Bielek Gábor – Jároli József: Keresztnevadási szokások a gyulai katolikusok körében a XVIII–XIX. században. Gyula, 2004. (Gyulai Füzetek 13.)

Czeglédi Imre: Gyula város utcanevei. Közterületi nevek. 1851–2005. Gyula, 2008.

- Csipes Antal: Az árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában. In: Levéltári Szemle 1973. 2. sz. 176–188. p.
- Erdész Ádám: Válogatás Kóhn Dávid írásaiból. Gyula, 2004. (Gyulai Füzetek 14.)
- Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)
- Héjja Erika Julianna: Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula, 2002. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.)
- Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)
- Járolí József: Adatok a XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez (Három Békés megyei község anyakönyvei alapján). In: Levéltári Közlemények 1974. 241–246. p.
- Járolí József: Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc történetéhez. Gyula, 1995. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 16.)
- Járolí József: Olvasókönyv az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. Gyula, 1998. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 20.)
- Járolí József: A gyulai földész társulatok története (1858–1974). Gyula, 1998. (Gyulai Füzetek 9.)
- Szabó Ferenc: Békés megye levéltára (1790 – 1848). In: Levéltári Közlemények 1974. 559–571. p.
- Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 283–294. p.
- Szabó Ferenc: A Békés megyei Levéltár 250 éves történetének fordulópontjai. In: Békési Élet 1982. 3. sz. 275–286. p.
- Szabó Ferenc: Békés megyei Levéltár. In: Magyarország levéltárai. Szerk. Balázs Péter Budapest, 1983. 97–105. p.
- Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. (Válogatott tanulmányok). (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.
- Szerényi Imre: Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék közigazgatása II. József korában. In: Békési Élet 1972. 1. sz. 133–143. p.

V. MEZŐVÁROSOK, RENDEZETT TANÁCSÚ VÁROSOK, KÖZSÉGEK

GYULA VÁROS LEVÉLTÁRA

BÉML V. 121. Németgyula Város Tanácsának iratai 1730–1848 (1854). 2,13 ifm.

- a) Tanácsülési jegyzőkönyvek 1737–1848 (1850). 0,16 ifm.*
- b) Tanácsi iratok 1772–1848. 0,28 ifm.*
- c) Körrendeletek jegyzőkönyvei 1801–1848 (1849). 0,2 ifm.*
- d) Urbéri iratok 1761–1844. 0,14 ifm.*
- e) Adóügyek iratai 1776–1831 0,14 ifm.*
- f) Bírói számadások 1753–1848. 0,84 ifm.*
- g) Ingatlanátírási jegyzőkönyvek 1837–1848 (1854). 0,05 ifm.*
- h) Szerződések és egyezségek jegyzőkönyve 1801–1848 (1854). 0,04 ifm.*
- i) Bíraskodási iratok és házassági szerződések 1730–1824. 0,14 ifm.*
- j) Hagyatéki leltárak és végrendeletek 1748–1837. 0,14 ifm.*

Lásd: BKMÖL IV. 1001. Gyulára 1723–1725-ben költöztek az első németországi telepések. Báró Harruckern János György földesúr telepítési akciója az 1723. évi CIII. tc. alapján zajlott le. A város nyugati részét, a Körös két ága által közrefogott szigetet benépesítő német családok háromévi adómentességet kaptak. A szabadalomlevelet 1723. november 14-én írta a földesúr. A német közösség megerősödött, és addig harcolt önállóságáért, mígnem 1734-ben engedélyt kapott az elszakadásra. Önálló közigazgatási szervezetet épített ki, külön bírával és tanáccsal. Megosztották a város határát is az ikerváros, Magyar- és Németgyula között. 1790-ben az addig a vár környékén lakó oláh katonákat Németgyula nyugati részén telepítették le, így kétnemzetiségűvé és vallásúvá vált a város.

A városi tanácsot a bíró, a törvénybíró, a jegyző és 12 esküdt alkotta. 1790 után két esküdtet a görögkeleti vallásúak közül választottak. Az esküdtek egy évig viselték hivatalukat és fizetést kaptak. 1841-től nyolc főre csökkentették számukat, majd ismét kilencre növelték. A város fizetett

tisztviselői voltak: egy-egy orvos, árvagyám és adószedő. Minden év november 1-jén összegyűltek a tekintélyesebb és tehetősebb gazdák és új bírót választottak, aki átvette a bírói pálcát és a pecsétet, és egy helyettest, más néven törvénybíró jelölt ki maga mellé. Az esküdtek közül kerültek ki a külső és belső gazdák, borbírák, malombírák és pusztabírák. Az elöljárók feladatait rendszabály írta elő. Két-két esküdt ügyelt a belső rendre, a tűzi rendszabályokra és az uradalmi parancsok teljesítésére, ill. a robotosok kiállítására. Egy-egy esküdt ellenőrizte az utakat, a mészárszékeket és a kocsmákat, a fuvarok és forspontok kiállítását. A városgazdálkodás felügyelete a bíró és a törvénybíró tiszte volt. Rajtuk kívül csőszök, kocsisok, kisbírók és éjjeliőrök álltak a város szolgálatában.

a) A fond legértékesebb iratanyaga a tanácsi jegyzőkönyvek, amelyeket 1814-ig német nyelven vezettek.

b) Többek között elöljáró-választások, városi gazdálkodás, bérleti szerződések, katonatartás, járványok, tűzrendészet, a két város vitáinak dokumentumai.

c) A főszolgabíró által küldött utasítások és felsőbb rendelkezések mellett a megyei közgyűlés végzése is megtalálható az iratanyagban.

d) Ebben úrbéri szerződéseket, összeírásokat, árendálásokat, földszabályozási ügyeket talál a kutató.

e) Az adóösszeírások kutatásához német nyelvismeret szükséges. A forspont jegyzőkönyv 1813-tól magyar nyelvű.

f) A városgazdálkodás legértékesebb dokumentumai.

g) A jegyzőkönyvek a lakosság közötti adás-vételek írásos bizonylatai.

A h) állag a bíró, a törvénybíró, az esküdtek előtt kötött osztályegyezségeket, házassági és egyéb szerződéseket tartalmazza.

Az i) állag jogszolgáltatási iratokat, a j) állag hagyatéki leltárakat és végrendeleteket tartalmaz. Mindkettő kutatásához német nyelvismeret szükséges.

BéML V. 142. Németgyula Város Tanácsának iratai 1848–1857 (1859). 0,43 ifm.

a) Tanácsi iratok 1848–1857. 0,14 ifm.

b) Körrendeletek jegyzőkönyvei 1850–1854 . 0,13 ifm.

c) Köz hirdmények jegyzőkönyve 1857 (–1859). 0,02 ifm.

d) Telekkönyvek 1857 (–1859). 0,06 ifm.

e) Szerződések és egyezségek jegyzőkönyve 1854–1857. 0,06 ifm.

f) Haláleset felvételi jegyzőkönyv 1853. 0,02 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 1001. Németgyulát 1848. május 28-án egyesítették Magyargyulával, de csak néhány napig állt fenn a közös közigazgatás. Az egyesítési kísérlet után tisztújítást tartott a város. Az újonnan megalakult tanácsnak az 1848. évi törvények végrehajtása során számos akadállyal kellett megbirkóznia, mivel a kivitelezés végrehajtására nem születtek részletes szabályzatok. Az úrbéri szolgáltatások megszűntek, de nem intézkedtek pl. a királyi kisebb haszonvételek ügyében. A törvény értelmében a rendezett tanácsú városokban – így mindkét Gyulán – a vásári bíráskodás joga a földesúrtól átkerült a városhoz. Ennek a két város közti – jogok és teherviselés arányában történő – megosztása számos indulatot gerjesztett. A szabadságharc bukása után, az 1849. szeptember 19-i rendelet értelmében, újjászervezték a községi elöljáróságot. A forradalomhoz hű tanácsnak le kellett mondania, helyette az uralkodóhoz lojális városvezetés kapott hatalmat. Az osztrák abszolutizmus is kísérletet tett az ikerváros közigazgatási egyesítésére, de törekvése kudarcba fulladt. Gyula mint megyeszékhely terheit – katonatartás, levélhordás, rabkísérés, elfogatólás – a két város között arányosan szabályozták. Az egyesülés mindkét részről történő szorgalmazása és elfogadása azonban már csak idő kérdése volt. 1851-ben megalakult az első közös szervezet, Gyula Város Árvabizottmánya. Az önkényuralmi Bach-kormány működése

idején számos jelentős – későbbi értékelések szerint mindenképpen előremutató – változás zajlott le Németgyulán is. A közigazgatás és a jogszolgáltatás szétválasztása eredményeképpen megszűnt a város törvénykezési hatásköre. Osztrák mintára új adórendszert vezettek be, elrendelték az ingatlanok pontos telekkönyvezését, új tűzrendészeti, közbiztonsági rendszabályokat léptettek életbe. A városvezetésnek biztosítania kellett az utcák, utak, hidak, vízfolyások és a közvilágítás karbantartását. Ekkorra a két város egyesítését számos indok sürgette, így a közigazgatás működési költségeinek csökkentése, a községi vagyon célszerűbb kezelése, a Körös és egyéb vízfolyások szabályozása, az árvízvédelem, az árva- és iskolaügyek. Az 1850-es évek végére megérett a helyzet az egyesülésre, és egyik város sem emelt különösebb kifogást ellene. 1857 nyarán lezajlottak a tárgyalások, és a megyefőnök augusztus 20-án kinevezte az egyesített Gyula város polgármesterét és új tisztikarát.

Németgyula összlakossága 1852-ben 3558 lelket számlált. Ebből 2242 fő (63,01 %) német, 970 fő (27,26 %) román, 294 fő (8,26 %) magyar és 49 fő (1,38 %) zsidó volt.

Az a) állag tanácsi iratai között fontos dokumentumok találhatóak az 1848–1849-es forradalommal és szabadságharcral kapcsolatban (újoncállítások, nemzetőrség ügyének, népfelkelések elrendelésének iratai).

A b) állag körrendeleteket tartalmazó jegyzőkönyveiben található szolgabírói rendeletek, utasítások a korabeli adminisztráció és bürokrácia hű lenyomatai.

A c) állag német nyelvű, gót betűs hirdetőkönyve a közhírré tett felhívásokat, közleményeket tartalmazza.

A d) állag telekkönyvei az 1850-es évek első felében lezajlott ingatlan-nyilvántartási munkálatok eredményeit rögzítik.

Az e) állagban a bíró és az esküdtek előtt megkötött szerződéseket, egyezségeket talál a kutató.

Az f) állagban haláleset-felvételi jegyzőkönyvek találhatóak.

BéML V. 151. Gyula Város Képviselő-testületének iratai 1860–1861. 0,03 ifm.

1860. október 20-án I. Ferenc József császár az „Októberi Diplomával” lemondott az abszolutista kormányzásról és helyreállította az alkotmányosságot. Békés megye újonnan kinevezett főispánja, báró Wenckheim Béla, december 10-re népgyűlést hívott össze, amelyen megalakult a megye állandó bizottmánya. Másnap megtartották az első közgyűlést, és megválasztották a megyei tisztikart. December 12-én Gyulát, Békéscsabát, Békést és Szarvast – az 1848-as törvények értelmében – rendezett tanácsú városokká nyilvánították. Gyula városa 1860. december 15-én tartott „képviseleti értekezletén” – miután az 1857-ben kinevezett tanácsot nem ismerték el törvényes előjárásának – a polgármester az előjáróság tagjaival az 1848. évi népképviselet kezébe tette le hivatalát. Még aznap délután Magyar- és Németgyula 1848. évi tanácsának és képviselő-testületének tagjaival törvényes képviselő-testületi ülést tartottak. A gyűlésen mindkét testület lemondott. Rövid időn belül megtörtént az új előjáróság és a képviselők megválasztása. A város 1800 választásra jogosult polgára száz tagból álló testületet választott, akiknek nevét 1861. január 30-án ismertették. 1861 őszén az alkotmányos korszak ismét lezárult, így az országgyűlés és a megyei bizottmányok mellett a városi képviselő-testületeket is feloszlatták. A gyulai képviselők szeptember 17-én tartották utolsó közgyűlésüket.

A fond anyaga egyetlen jegyzőkönyvből áll, amely segédletek hiányában átnézéssel kutatható. A kötet 1861. szeptember 23 – november 5-ig tanácsülési jegyzőkönyveket is tartalmaz.

BéML V. 152. Gyula Város Tanácsának iratai (1856) 1857–1872 (1884). 0,52 ifm.

a) Tanácsülési jegyzőkönyv 1857–1860. 0,04 ifm.

b) Közigazgatási iratok 1857–1872 (1884). 0,16 ifm.

c) Tulajdon-nyilvántartások és telekkönyvek (1856) 1857–1870. 0,32 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 1001. Magyar- és Németgyula 1848-ban megkísérelt egyesítése az abszolutizmus idején zajlott le végérvényesen. 1857. június 15-én a két város tanácsa, néhány tekintélyes polgár, valamint a megyei hatóság képviselői jelenlétében megszületett a megállapodás a két város között. Két hónap múlva a megyefőnök kinevezte az új tisztkart – élén a polgármesterrel –, akik 1857. október 1-jén tették le az esküt. A képviselő-testület feladatkörét ellátó 12 tagú községi választmányt a felsőbb hatóság jelölte ki. 1860 októberében – az Októberi Diploma kiadásával – helyreállt az alkotmányosság. Gyulán december 15-én ült össze az 1848-ban választott képviselő-testület. Az 1857-ben kinevezett tanácsot nem ismerték el törvényes előjárásnak, így az letette hivatalát. Megkísérelték visszahívni az 1848. évi tanácsot, de az csak ideiglenesen vállalta a városvezetés feladatait. 1860. december 31-én megszavazták a rendezett tanácsot, és 1861. január 5-én tisztújítást tartottak. A főbíró Kiss Lajos lett, akit már 1848–1849-ben is megválasztottak a főbíró-polgármesteri posztra. A korábbi városvezetéstől átvették a levéltárat, a pénztárakat és a városi vagyont. A január 30-án tartott népgyűlésen száz tagból álló képviselő-testületet választott a város. Miután a Helytartótanács Gyula város rendezését – az 1861. július 10-én kelt rendeletével – a megye hatáskörébe utalta, a megyei bizottmány augusztus 5-én elrendelte a városi tanács tisztviselőinek – élén a polgármesterrel – újrválasztását. Az új tanács – Huszka József polgármagy, Kiss Lajos főbíró és Knaifel János főjegyző vezetésével – október 5-én tartotta első ülését. A rövid ideig tartó alkotmányos korszak 1861 őszén véget ért, a városi képviselő-testületet – az országgyűléshez és a megyei bizottmányokhoz hasonlóan – feloszlatták. 1864-ben a felsőbb hatóságok megszüntették a rendezett tanácsot – amely ellen többször indult a város lakói részéről is támadás –, és április 1-től szolgabírói fennhatóság alatt álló községi előjáróságot neveztek ki. A rendezett tanács megszüntetésével egy időben Németgyula sikertelen kísérletet tett a Magyargyulától történő elszakadásra. Az 1860-as évek második felében, az alkotmányosság ismételt helyreállítása után folytatódott a küzdelem a rendezett tanácsi státusz visszaszerzéséért, de végleges megoldást csak a kiegyezést követő időszak eseményei hoztak.

Az a) állag tanácsulési jegyzőkönyvei és a b) állag közigazgatási iratai az 1857-ben egyesült Magyar- és Németgyula újonnan kialakított, egységes tanácsa működésének dokumentumai. A c) állag tulajdon-nyilvántartási iratai elsősorban telekkönyveket jelentenek.

BéML V. 154. Gyula Város Árvabizottmányának iratai (1854) 1857–1859. 0,14 ifm.

Lásd: BFL V. 43. Az abszolutizmus időszakában működő árvabizottmányok megalakítását a Cs. Kir. Igazságügyi Minisztérium 1851. december 9-én kelt rendelete írta elő. Az árvabizottmány a városi közgyám jogutódja volt, és elsőfokú hatóságként működött. Megalakítása a királyi járásbíró hatáskörébe tartozott, amely egy járásbíró személyében elnökét is delegálta. A bizottmány testületi formában intézte az árvák és gondnokoltak vagyoni ügyeit, és ellenőrizte a számadásokat.

Az iratanyag évenként újrakezdődő sorszámos határozatokat tartalmazó füzetekből áll. Segédlete nincs, ezért számlankénti átnézéssel kutatható.

BéML V. 153. Gyula Város Szépészeti és Építészeti Szakosztályának iratai 1868–187. 0,02 ifm.

1868. május 2-án tartotta meg első bizottsági ülését a 14 tagot számláló szépészeti és építkezési szakosztály, Bodoky Károly vármegyei mérnök elnökletével. A jegyzőkönyv vezetését és a vármegyének küldött jelentések összeállítását Ujfalussy Gyula városi mérnökre bízta. A szakosztály hetente ülésezett az elnök vagy a korelnök vezetésével. Feladatai közé tartozott a magán- és középítkezések, telekredezések, járda- és útépitések, javítások, köztisztasági, vízelvezetési, Élővíz-csatorna ügyek felügyelete. Véleményt mondtak, ill. bizottsággal

vizsgáltatták meg a városképbe nem illő építészeti terveket. Már a második ülésen határozatot hoztak az utcanev-táblák ügyében. A házak falára felírt utcanevek jórészt lekoptak, olvashatatlanná váltak, ezért fa-, vagy pléhtáblák elhelyezését javasolták. A szakosztály megalakulása után nyolctagú szakosztálybizottságot jelöltek ki. A bizottság feladata a város már meglévő, de hiányos építészeti alapszabályának átdolgozása, a képviselő-testülethez és a felsőbb hatóságokhoz történő eljuttatása volt.

A fond egyetlen jegyzőkönyvből áll, amely két év üléseinek anyagát tartalmazza. A napirendi pontok számozását ülésenként újrakezdték. A jegyzőkönyv forrásértéke várostörténeti szempontból jelentős, mivel a település arculatának alakulása, a korabeli infrastruktúra állapota, fejlődése követhető nyomon a segítségével.

BÉML V. 171. Gyula Város Képviselő-testületének iratai 1873–1950. 1,47 ifm.

A képviselőtestület az önkormányzatiságot képviselte a város életében, vagyis szabályrendeleteket alkotott, kérelmezési és levelezési joggal rendelkezett a felsőbb hatóságok felé, új hivatalokat létesített és szüntetett meg, adót állapított meg és törölt el, a városi vagyon adásában-vevésében határozott, a tisztviselők díjazásáról döntött, felügyelt az árvaügyekre, az árvapénzek kezelésére, az óvodákra, községi iskolákra, alapítványokra, a tisztikar munkájára. Munkájukat véleményező, javaslattevő szereppel bíró pénzügyi, építési, közművelődési, közegészségügyi szakosztályok, bizottságok segítették.

Az 1857-ben Gyula város néven egyesült Magyar- és Németgyula németajkú lakossága 1910-ben 1581 főt (6,61%), 1941-ben 303 főt (1,2%) tett ki.

Gyula rendezett tanácsú város új képviselő-testülete 1873. június 5-én alakult meg. Mivel az 1870-es népszámlálás szerint az összlakosság 18 495 főt tett ki, a város 184 képviselő megválasztására volt jogosult, de lehetőség adódott a 200 fős testület létrehozására, amellyel élt is 1929-ig. 1918–1919-ben a képviselő-testületek helyét átmenetileg nemzeti, majd néptanácsok vették át. Gyulán az 1918. november 3-án alakult nemzeti tanács az 1919. évi VIII. néptörvény értelmében február 27-én feloszlott, és március 4-én megalakult a Gyulai Néptanács. A proletárdiktatúra bukását a román megszállás követte, amely Gyulán 1920 áprilisáig tartott. A megszállás utáni első közgyűlés július 3-án zajlott le. Az 1929. évi XXX. – a közigazgatás rendezéséről szóló – tc. értelmében Gyula város szabályrendelete 120 főben állapította meg a testület létszámát, 60 virilis és 60 választott képviselő személyében. A megyei törvényhatóság ezt nem fogadta el, és 80 fős testületet javasolt. A belügyminiszter 87 825/1929. IV. sz. rendelete ezt jóvá is hagyta.

Az 1873. évi városi szabályrendelet értelmében a testület minden második hónap első hétfőjén tartotta nyilvános ülését a polgármester elnökletével. Sokrétű feladatának ellátására, valamint az ülések közti folyamatos munka biztosítására szakosztályokat – gazdasági, pénzügyi és háztartási, jogi, építészeti, közrendészeti, nevelésügyi – választott. Tagokat delegált a községi iskolaszékbe, az ipartanodai és a közegészségügyi bizottságba, valamint az árvaszékbe. Az 1910. évi városi szabályrendelet megszüntette a szakosztályokat. Az ügyek előkészítésével és testület elé vitelével az állandó választmányt és a bizottságokat – egészségügyi, faiskola felügyelői, iparostanonciskolai, mezőgazdasági – bízta meg. Rendes közgyűlést évente kétszer tartott a testület, április második és október első felében. Rendkívüli közgyűlést az 1886. évi XXII. tc. 56. §-a szerint akkor kellett tartani, ha azt a polgármester, a képviselő-testület vagy tagjainak legalább negyedrésze szükségesnek tartotta, vagy a felettes hatóság elrendelte. (Az 1891–1903-ig terjedő időszakban általában évi két rendes és tíz-húsz rendkívüli közgyűlést tartottak.)

A II. világháború végén, 1944 őszén – a szovjet hadsereg egységei október 6-án foglalták el a várost – a helyi közigazgatás vezetői és alkalmazottai közül sokan elmenekültek, így az itt maradt, megfelelő szakképzettséggel rendelkező tisztviselőkből kellett újjászervezni az ideiglenes városvezetést, amelyet a képviselő-testület hatáskörét átvevő, ún. közigazgatási tanács irányított. Az 1944. október 24-én megalakult 36 tagú testületbe – ezt a megye közigazgatási főnökének

403/1944. sz. rendelete hívta életre – a gyulai kommunista párt, a kisgazdapárt és a polgári párt egyaránt 12–12 tagot delegált. A kéthetente üléselő közgazgatási tanácsot a megbízott polgármester irányította. Az üléseken az ügyosztályok vezetői, valamint a városi főjegyző vettek részt. Állandó vitatéma volt a városi közellátás, a szovjet hadsereg részére végzett közmunka és a közgazgatás kérdése. Az 1945. január 14-én tartott rendkívüli közgyűlésen a közgazgatási tanács képviselő-testületté alakult. Határozat született, hogy a Nemzeti Parasztpárt 12 képviselőjének is helyet kell biztosítani a testületben. Döntöttek arról is, hogy a városi vezető tisztviselők választása csak az igazoltatások után történhet meg, mivel a politikai megbízhatóság alapvető követelmény volt a közgazgatásban dolgozóknál.

Békés megye 1944. december 8-án alkotott szabályrendeletet a közalkalmazottak igazolására. A központi, a városi és a járási igazoló bizottságokat ennek értelmében szervezték meg a megyében december 10. után. Az igazoló bizottságok tagjainak kiválasztásában a nemzeti bizottság játszott döntő szerepet.

Az 1945. január 26-án tartott rendkívüli gyűlésen az ideiglenes városi képviselő-testület létszámát 60 főben állapították meg, kiegészítve a 48 fős testületet a gyulai szakszervezetek 12 tagú delegációjával. A képviselő-testületnek hivatalból tagja volt és szavazati joggal rendelkezett a város polgármestere és főjegyzője. Csak megjelenési és hozzászólási joga volt a városi szakelőadóknak. Ezen az ülésen újjá-, ill. megszervezték a testület bizottságait, amelyek a következők voltak: állandó választmány, árvízvédelmi bizottság, földreform előkészítő bizottság, igazoló választmány, iskolafelügyelő bizottság, közellátási bizottság, legelő karbantartására felügyelő bizottság, munkásjelítési bizottság, nyugdíjbizottmány, óvodafelügyelő bizottság. A bizottságok elnöke a polgármester, távolmaradása esetén a főjegyző volt. Tagjait részben választották, részben hivatalból helyet foglalók tették ki, akik közül szavazati joggal csak az előbbieket bírták. 1945. április 19-én megjelent az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1030/1945. ME sz. rendelete a közgazgatás rendezéséről, amely kapcsolódott a korábbi, 14/1945. ME sz. rendelethez. Az 1945. június 18-án tartott képviselő-testületi ülésen megállapították, hogy Gyulán már hatályba lépése előtt, ezen rendelet szellemében, megtörtént az átalakítás. A képviselő-testület 64 választott képviselőből állt – MKP, NPP, SZDP, FKGP, szabad szakszervezetek 11–11, Polgári Demokrata Párt kilenc fő –, valamint hivatalból tagjai voltak: polgármester, főjegyző, tanácsnok, I. o. aljegyző, II. o. aljegyző, I. o. fogalmazó, ügyész, adóhivatali főnök, műszaki tanácsos, számvevőségi főnök, városi orvosok, tűzoltóparancsnok. Az 1948. október 19-én tartott rendkívüli közgyűlésen döntés született a képviselő-testület átszervezéséről. Gyula Város Nemzeti Bizottsága a 148/1948. sz. határozatával (jogalapja a 1030/1945. ME sz. rendelet 2. §-a volt), elrendelte, hogy a Magyar Dolgozók Pártját 36, a szakszervezeteket 11, a Független Kisgazdapártot 10 és a Nemzeti Parasztpártot 8 képviselő-testületi hely illeti meg. A hivatal 23 főt delegált, akik közül a kinevezett tisztviselőket csak felszólalási és tanácskozási jog illette meg. A korábbi tíz bizottság helyett csak öt alakult meg: állandó választmány, igazoló választmány, legelő karbantartásra felügyelő bizottság, nyugdíjbizottság, tűzrendészeti bizottság. A képviselő-testület átalakítását azzal indokolták, hogy a két baloldali párt – MKP, SZDP – egyesüléséből keletkezett Magyar Dolgozók Pártja döntő szerephez jutott az ország gazdasági, kulturális és politikai életének irányításában, ezért helyileg is érvényesülnie kell irányító szerepének, és ezt a város képviselő-testületének összetételében kifejezésre kell juttatni. Az átszervezést követően lemondott Dallos Ferenc, az 1945 óta hivatalban lévő polgármester. A demokrácia sorvadásával egyre jelentéktelenebbé vált a képviselő-testület, fokozatosan csökkent az ülések és a tárgyalt ügyek száma is. A város szervezési szabályrendelete értelmében évente két rendes ülést tartottak, egyet tavasszal és egyet ősszel. A rendkívüli ülések száma az igényektől függött. Míg 1945-ben tíz rendkívüli ülést hívtak össze, 1946-ban nyolcat, 1949-ben csak négyet. 1945-ben megvitattak 131 ügyet, 1946-ban 113-at, 1948-ban 84-et, 1949-ben már csak 73-at. 1950-ben megtörtént a tanácsrendszer bevezetése. A gyulai képviselő-testület utolsó rendkívüli ülését 1950. július 28-án tartotta. Ezt követően augusztus 15-én lezajlott Gyula Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának

első ülése, amelyen ismertették a bizottság működését, határozatot hoztak a tanácsi munkaterv kidolgozására. Az augusztus 25-i ülésen megszervezték az egyes tanácsi osztályokat.

A fond anyaga a képviselő-testület jegyzőkönyveit tartalmazza 1873–1950-ig. Az 1949–1950 közötti évek kivételével valamennyihez készült név- és tárgymutató. A közgyűlés tárgyait évente újrakezdődő számozással látták el, és minden esetben feltüntették a kapcsolódó iratok iktatószámát.

BéML V. 172. Gyula Város Tanácsának iratai (1761) 1872–1928. 24,1 ifm.

A városok és a községek bármennyire is különböztek egymástól formailag, külsőben és adottságaikban, a polgári törvény mégis egyként kezelte a két alapvető településformát. Az 1871. évi XVIII. és az 1876. évi V. tc. helyébe lépő 1886. évi XXII. tc. szerint tehát községként értelmezendő a rendezett tanácsú város is. A rendezett tanácsú város mint a magyar közigazgatás egyik várostípusa a vármegye joghatósága alatt állt. A város jogosult belügyeiben önállóan határozni, statútumokat alkotni. A városi vagyon fölötti rendelkezési jog is megillette. A törvény értelmében gondoskodnia kellett az iskolákról, az utakról, a tűzrendéségről, a közrendről, a szegényekről. A rendészeti hatáskör vonatkozott még a piaci, a vásári, a mezei, a hegyi, az építészeti és a közegészségi rendőrségre. Az adó kivetése és behajtása a város szervezett adóhivatala útján történt. A hatásköri teendőket, a kötelezettségeket gyarapította a községi bírászkodás, az anyakönyvek vezetése, a cseléügyekben való eljárás, vagyis a jogkör lefedte, érintette a városi élet szinte minden területét. A város a törvényben körülhatárolt közigazgatási teendőket szervezetén keresztül a tisztviselői kar révén gyakorolta, ennek módját a helyi szervezeti és működési szabályzatban is rögzítették. Ebben szabályozták a képviselőtestület, az előljáróság, a tanács összetételét, a hivatalnokok és egyéb alkalmazottak létszámát, valamint tennivalóit. A tanács elsőfokú közigazgatási hatóságként intézkedett. Tagjai a polgármester, a főjegyző, a tanácsnokok, a rendőrkapitány, a főügyész, az orvos. A törvény a rendezett tanácsú város előljáróinak a polgármestert, a rendőrkapitányt, a tanácsnokokat, a főjegyzőt, a rendes fizetéses jegyzőket és ügyészeket, a főügyészt, az árvaszéki ülnököket, a pénztárnokot, a számvevőt, az ellenőrt, a közgyámot, a levéltárnokot, az orvost, a mérnököt, a községi erdőtisztet nevezte meg, de a helyi igényekhez igazítva egyéb alkalmazottak alkalmazását is lehetővé tette.

A közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. tc. 37. §-a szerint a rendezett tanácsú városok a továbbiakban a „megyei város” név viselésére lettek jogosultak. A névváltozás mellett egyéb módosításokat is előírt a törvény. Többek között a megyei jogú város önkormányzatának létszáma minimum 60 és maximum 120 fő lehetett. A város képviselőtestületének számát továbbra is a helyi szervezeti és működési szabályzat állapította meg úgy, hogy minden 400 lakosra esett egy képviselőtestületi tag. Az új státusz elnyerését követően mindenütt újjá kellett alakítani a képviselőtestületet. Ők választották meg tíz évre a polgármestert, a többi tisztviselőt pedig életük végéig tartó hivatalviseléssel titkos szavazás útján. A legnagyobb változást a városi tanács megszűntetése jelentette. Ami a rendezett tanácsú városi tanács hatáskörébe tartozott, az mostantól a polgármester hatáskörébe ment át. A polgármester a hatáskörébe utalt ügyek intézését rábízhatta a főjegyzőre és az egyes tanácsnokokra. A városi hivatal szervezetének felépítésében, a hatáskör meghatározásában, az illetékesség körülírásában és a tisztviselők feladatkörében továbbra is az 1886. évi közigazgatási törvény – XXII. tc. – és a képviselőtestület által jóváhagyott szervezeti és működési szabályzat volt az irányadó.

Irodalom:

- Cserna Anna: A város hivatala (1905–1929). In: Szekszárd a XX. század első évtizedeiben. Szerk.: Dobos Gyula. Szekszárd, 2005. 138–143. p.
- Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1995.
- Eperjessy Kálmán: Városaink múltja és jelene. Budapest, 1971.
- Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. Budapest, 1942.

Mezőváros – kisváros: a Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25. Szerk.: Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. 4.)

Meznerics Iván – Torday Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867–1937. Budapest, 1937.

Ódor Imre: Nemesi mezővárosok a Dél-Dunántúlon. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 4.) 99–104. p.
Pálmány Béla: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870) Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 4.) 5–47. p.

Pallas Nagy Lexikon 11. köt. Budapest, 1895.

Glósz József: Községek, mezővárosok fondtörténete. (Tolna Megyei Levéltár, Kézirat). Szekszárd, 1980.

Gyula mezőváros az 1871. évi XVIII. tc. 135. §-a alapján, a belügyminiszter 11 352/1872. sz. engedélyével – véglegesen – rendezett tanácsot szervezett. Bár a város polgáraiban többször felvetődött a nagyobb költségekkel járó rendezett tanács megszüntetésének és az „olcsóbb” nagyközségi szervezet visszaállításának igénye – 1885-ben Gerlein Mihály és hat társa nyújtott be a törvényhatósághoz ez ügyben kérelmet –, a belügyminisztériumig eljutó csatározások az 1880-as évek végére elcsitultak, s a rendezett tanács ügye végleg nyugvópontra jutott. Gyula város 1873. évi szervezési szabályrendelete kimondta, hogy a tanácsnak minden héten legalább egyszer (1910-től kétszer) ülést kell tartania. A határozathozatalhoz az elnökön kívül legalább hat szavazatképes tag jelenléte szükséges. Az 1910. évi szabályrendelet szerint szavazati joga volt a következő tanácsstagoknak: polgármester, főjegyző, főügyész, rendőrfőkapitány, közigazgatási, építészeti, adóügyi, községi, bírói, gazdasági, tizedbeli tanácsnokok és a városi orvosok. A tanács feladatkörébe tartozott: véleményezés minden olyan ügyben, amelyet a közgyűlés átutalt, a közgyűlés elé kerülő ügyek előkészítése, költségelőirányzatok átvizsgálása, határozathozatal minden olyan ügyben, amely nincs a polgármesterhez vagy egyes tisztviselőkhöz utalva, a befolyt jövedelmek és a pénztárak ellenőrzése, felsőbb rendeletek, képviselő-testületi és saját tanácsi határozatainak végrehajtása, eljárás – mint elsőfokú hatóság – iparügyekben, építészeti és letelepedési engedélyek kiadása.

Az iratanyagban a város fél évszázados történetének – a kiegyezéskori gazdasági fejlődés, a 19–20. század fordulójának városfejlesztése, az I. világháború, az 1918–1919-es időszak forradalmainak és a proletárdiktatúrának, az 1920-as évek konszolidációs időszakának – jelentős dokumentumai találhatók. Az 1893-tól iktató- és mutatókönyvek segítségével kutatható fond többek között a városi gimnázium, a városháza építésének iratait, erdélyi menekültek és hadigondozottak ügyeit, az Országos Földbirtokrendező Bíróság dokumentumait is őrzi. Építési engedély kérelmek mellé csatolt tervrajzok is szép számmal találhatók benne. Értékes az 1880. évből fennmaradt népszámlálási jegyzőkönyv két kötete, amely házszámozási sorrendben tartalmazza a teljes városi lakosságot (életkor, foglalkozás, vallás feltüntetésével). Hasonlóan becses dokumentum az a mutatókönyv, amely az 1761–1916-között keletkezett fontosabb iratokról készült.

BéML V. 173. Gyula város polgármesterének iratai 1882–1950. 33,5 ifm.

a) Tanácsülési jegyzőkönyvek 1945–1950. 0,02 ifm.

b) Elnöki iratok 1888–1930. 1,36 ifm.

c) Elnöki és bizalmas iratok 1910–1950. 0,12 ifm.

d) Közigazgatási iratok 1929–1950. 27,88 ifm.

e) Hadigondozási iratok 1924–1947. 1,4 ifm.

f) Hagyatéki iratok 1934–1947. 0,36 ifm.

g) Vegyes nyilvántartások 1882–1949. 0,18 ifm.

h) Munkakönyvek 1900–1950. 2,18 ifm.

Az 1870. évi XLII. tc. a polgármestert a város első számú tisztviselőjévé tette. Gyula rendezett tanácsú város 1873. évi szabályrendelete – amelyet az 1871. évi községi törvény – XVIII. tc. – alapján állítottak össze – a következőképpen határozta meg hatáskörét: elnöke a városi tanácsnak, a képviselő-testületnek, az árvaszéknek, vezeti ezek tanácskozásait. Felügyel a törvények, a felsőbb – főispáni, alispáni – utasítások, valamint a városi szabályrendeletek betartására. Mint a

közigazgatás vezetője, eljár az adó-, ipar- és katonai ügyekben, újoncozás és általában minden olyan esetben, amelyet a törvény, a felsőbb hatóság, a városi közgyűlés vagy a tanács előír számára. Őrzi a város pecsétjét, azzal okmányokat hitelesít. Ellenőrzi a községi vagyont, a pénztárakat. Felügyel a községi rendre, a közbiztonságra, az iskola-, egészség- és szegényügyre, a községi utakra és közlekedési eszközökre. Peres és peren kívüli ügyekben a hatóságok előtt képviseli a várost. Ellenőrzi az állami, megyei és városi adók pontos behajtását. Elősegíti a himlőoltás elvégzését. Felfogadja és adott esetben elbocsátja a városi szolgaszemélyzetet. Mint az árvaszék elnöke, felügyel az árvaügyek lelkiismeretes kezelésére. A közigazgatási feladatok szaporodásával tovább bővült a feladatköre. A város 1910. évi szervezési szabályrendelete részletesen rögzítette ezeket: elnöki feladatot lát el az állandó és központi választmánynál, valamint a képviselő-testület által választott bizottságoknál. Kitzüti a rendes és rendkívüli, a választmányi és a tanácsülések határidejét. A városi pénztárakat a főügyész a számvevők és egy jegyző jelenlétében negyedévenként megvizsgálja. Adott esetben fegyelmi vizsgálatot indít és ítélkezik. Elrendeli a tan- és kisedővásra kötelezett gyermekek összeírását. Engedélyt ad – a színiügyi bizottság véleményének meghallgatásával – színházi előadások tartására, kirendeli a beteg, vagy szabadságon lévő tisztviselők helyetteseit. Kijelöli – az 1883. évi XX. tc. 2. §-a alapján – az önálló vadászterületeket. Utalványozza és a számvevőség által nyilvántartja a közgyűlés vagy a tanács döntései értelmében jóváhagyott szerződések kiadásait. A költségvetésben megállapított tételek utalványozását engedélyezi. A polgármester minden év első közgyűlésére jelentést állított össze a város előző évi gazdasági- és pénzügyeiről, a különféle alapokról és alapítványokról, a hivatal ügymenetéről, az általa tett intézkedésekről és az előfordult jelentősebb eseményekről. Ezek a jelentések a polgármesteri, ill. tanácsi iratanyagban található meg, egy részük pedig nyomtatásban is megjelent (1891–1903).

Az 1929. évi, a közigazgatás rendezéséről szóló XXX. tc. megszüntette a rendezett tanácsú városi szervezetet, helyette megyei városi szervezetet írt elő. A törvény 44. §-a kimondta, hogy azokban az ügyekben, amelyek addig a tanács hatáskörébe tartoztak, a polgármester egyéni hatóságként határoz és intézkedik. Feladatait a főjegyző és a városi tanácsnokok segítségével látja el. A II. világháborút követően a 14/1945. ME sz. rendelet intézkedett a közigazgatás újrászervezéséről. Eszerint a háború utáni rendkívüli helyzetben az ideiglenes kormány csak fokozatosan tudta az államszervezetet helyreállítani, így a helyi önkormányzatoknak önállóan és a maguk erejéből kellett gondoskodni az igazgatási szervek létrehozásáról és működésük biztosításáról. Az 1030/1945. ME sz. rendelet részletesen intézkedett a közigazgatás megszervezéséről. 1. §-a szerint minden megyei városban meg kell alakítani a képviselő-testületet, amely megválasztja az önkormányzati tisztviselőket az 1938. szeptember 1-jén fennállt rendelkezések szerint (az 1886. évi XXII. tc. és az 1929. évi XXX. tc. alapján). A rendelet kimondta, hogy a törvényhatósági és megyei jogú városokban újra fel kell állítani a tanácsokat. Ezek hatásköre minden olyan ügyben helyreáll, amelyet az 1929. évi XXX. tc. 44. §-a a polgármester hatáskörébe utalt. A városi tanács a polgármester tanácsadó testülete, a városi közigazgatás végrehajtó közege és egyben önálló közigazgatási hatóság is minden olyan ügyben, amit a törvények és szabályrendeletek első vagy másodfokon hatáskörébe utalnak. Gyulán 1945. november 10-én, a polgármester 15 722/1945. sz. határozatával alakult meg a városi tanács, amely hetente tartotta üléseit.

A polgármesteri hivatalhoz érkező iratok iktatása az 5500/1929. ME sz. rendelet 15–30. §-a alapján történt. A helyi ügykezelési szabályrendeletet 24 220/1929. sz. alatt adta ki Gyula városa. Az általános vagy városi iktatóhoz tartoztak az ipari, illetőségi, állampolgársági, kórházi, iskolai, városgazdálkodási, építési, pénz- és adóügyek. Az iktató hivatalnok vezette az elnöki iratok iktatókönyvét is. A bizalmas iratok iktatása a polgármester vagy helyettesének feladata volt. Külön iktatóval rendelkezett a városi árvaszék, a községi bíróság és a községi büntetőbíróság. 1929-től alapszámos iktatást vezettek be a közigazgatási iratok iktatására, így az iktató- és mutatókönyvek mellett sortárkönyveket is vezettek.

Az a) állag az 1945–1950 között keletkezett tanácsülési jegyzőkönyveket tartalmazza. A jegyzőkönyvek a jelenlévők névsorán kívül a tárgyalta ügyek iktatószámát tartalmazzák. Segédlete nincs.

A b) állag elnöki iratait iktatókönyvek segítségével lehet kutatni. Mutatókönyvből egy maradt meg.

A c) állag elnöki bizalmas iratai segédkönyvek hiányában átnézéssel kutathatók.

A d) állag közigazgatási iratai a város vezetésének, az ipari, a kereskedelmi, a kulturális, a sport, az oktatási, a szegénygondozási, a szociális és az egyesületi ügyek dokumentumait tartalmazzák. Itt nyertek elhelyezést a német származásúak munkaszolgálati (malenkij robot) és kitelepítési ügyeinek iratai is.

Az e) állagban az I. és a II. világháborúhoz kapcsolódó katonai családi segély és hadigondozási ügyek iratai találhatóak. A segélytörzskönyv, segélykérelmek és segélyben részesültek mutatókönyvei is fennmaradtak.

Az f) állag hagyatéki iratai leltárakat és jegyzőkönyveket tartalmaznak.

A g) állag vegyes nyilvántartásai között a városba betelepültek (1882–1944) névsora, iparosokkal, kereskedőkkel, idegen állampolgárokkal, munkaidővel kapcsolatos ügyek iratai találhatóak meg.

A h) állag cselédkönyveket, munkakönyveket, munkásigazolványokat őriz.

BéML V. 180. Gyula Város Árvaszékének iratai 1873–1950. 10,27 ifm.

Az árvaszék elnöke a polgármester, további tagok a szavazati jogot gyakorló tanácsnokok, a főjegyző és aljegyző mint ülnökök, a szavazati jog nélküliek pedig az árvaszéki jegyzők és a főügyész voltak. Az árvaszék feladata a kiskorú árvák, valamint a gondnokság alatt állók érdekvédelme volt. A gyámügyi tennivalókat mint elsőfokú hatóság intézte. Az 1871. évi XVIII. tc. 24. §-a kimondta, hogy a rendezett tanácsú városok árva- és gyámhatósági jogát az elnöki jogkörrel rendelkező polgármesterből, a városi ügyészből, a számvevőből, egy vagy több ülnökből és a jegyzőből álló árvaszék gyakorolja. Tagja volt még a testületnek a szavazati joggal nem rendelkező közgyám (aki Gyulán az árvapénztárnoki feladatot is ellátta). Az árvaszék a közgyűlésnek alárendelt önkormányzati szervként működött, ülnökeit a képviselők választották meg.

Gyula város 1873. évi szabályrendelete részletesen meghatározta az árvaszék tagjainak feladatait, és kimondta, hogy nem vállalhatnak magángyámi vagy gondnoki feladatot, nem vehetnek fel kölcsönt az árvatárból, és nem bírhatnak haszonbérben árvavagyont. A gyulai árvaszéki iratok között megtalálhatók a legfontosabb ügykörök dokumentumai: hagyatéki gondnokság alá helyezési, holttá nyilvánítási, elhagyatottsági, tartási, örökbefogadási, gondnokság alá helyezési, házasságon kívül született gyermekek atyasági, atyai hatalomtól való megfosztási, nagykorúsítási, kiskorúak házassági ügyei, gyámpénztári kölcsönök, gyámi számadások felülvizsgálatai, szerződések jóváhagyásai. Gyula város árvaszéke a hozzá tartozó ügyekben saját hatáskörében a városi képviselő-testülettől függetlenül intézkedett, de évente be kellett számolnia az árvák és gondnokoltak számáról, vagyoni, szellemi állapotáról, valamint az ügyforgalomról. A közgyám feladata volt a kimutatások betérjesztése. Negyedévente jelentést kellett tennie a megyei közigazgatási bizottság előtt. Az árvaszék ügyvitelének alapjául a belügyminisztérium által kiadott ügyrend szolgált. A II. világháború után az 1030/1945. ME sz. rendelet értelmében az árvaszékek feladatköre nem változott. Az 1945. évi decemberi gyulai polgármesteri beszámoló a városi árvaszék legfontosabb feladatának a gyermekvédelmet, a törvénytelen gyermekek ügyének rendezését, a tartási ügyek méltányos megoldását tartotta, valamint nagy hangsúlyt helyezett a deportáltak, elhurcoltak, általában a távollévők hozzátartozóinak gondozására, vagyonuk felleltározására és megőrzésére. 1950 nyaratól az árvaszékek a szerveződő városi tanácsok igazgatási osztályaiba olvadtak be, helyüket a gyámhatóságok vették át.

Az árvaszéki eljárások során keletkezett irategyüttesek fontos társadalom- és mentalitástörténeti dokumentumok, a társadalmi mikrostruktúra-vizsgálatok elsődleges forrásai. Gyula Város Árvaszékének iratanyaga a nagyarányú selejtezés miatt eléggé hiányos. A fond anyagában történő kutatást iktató-, mutató- és sortári könyvek segítik. Nincs segédlete az 1910–1918 között, valamint 1945–1946 és az 1950-ben keletkezett iratoknak, ezek egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML V. 179. Gyula Város Házipénztári Hivatalának iratai 1925–1950. 1,8 ifm.

Az 1871. évi XVIII. tc. kimondta, hogy a községek pénzgazdálkodását a megyei törvényhatóság által jóváhagyott helyi szabályrendelet alapján kell végezni. Az 1886. évi XXII. tc. úgy intézkedett, hogy a pénztári kezelés és számvitel módját a belügyminiszter által megállapított irányelvek és a községek sajátos viszonyainak tekintetbe vételével a törvényhatósági szabályrendelet szögezi le. Gyula város 1873. évi szabályrendelete értelmében a pénztári tisztség két önálló hivatalra oszlott. Az egyik a város összes pénztárát kezelte, a másik az állami adót és a honvédlaktanya pénztárát. A pénztárnokoknak biztosíték gyanánt bizonyos nagyságú pénzüsszeget kellett letétbe helyezniük. Az 1910-ben jóváhagyott szabályrendelet szerint a pénztárnok az ellenőrrel együtt beszedte az összes állami adót, a vármegyei és községi pótdadókat, a vízsabályozási költségeket, a város közjövödelmeit képező bevételeket, illetékeket és egyéb közadók módjára behajtandó adósságokat, kezelte a városi hatóság felügyelete és rendelkezése alatt álló pénztárak, alapok, alapítványok vagyonaéhoz tartozó pénzeket, értékeket, valamint teljesítette a minden egyéb pénztárra vonatkozó bevételeket és kiadásokat. A pénztárnok kezelte a főnaplót, amelybe valamennyi bevételt és kiadást bejegyzett. A szaknaplókat és a napi jegyzéseket az ellenőr és a pénztári tiszt vezette. A pénztári ellenőr a bevételek és kiadások feletti ellenőrzést is gyakorolta. A pénztári tiszt vezette az ügykörébe utalt naplókat, minden pénztárhoz érkező utalvány jegyzékét, a postán érkező pénzek nyilvántartását, a város adósságterheinek törlesztését, a községi pótdadó, a közmunka és a megyei útdadó beszédési naplót. Havonta kiosztotta a város szegényei részére folyósított segélyeket.

A fond anyaga kötetekből áll. Jogutódja: XXIII. 4. Gyula Városi Tanács V. B. Pénzügyi Osztálya iratai.

BéML V. 177. Gyula Város Adóhivatalának iratai 1880–1950. 4,2 ifm.

A közadók kezelését törvények és rendeletek szabályozták, amelyeket a községi szabályrendeletek készítésénél figyelembe kellett venni. Az 1873. évi városi szabályrendelet adóügyi intézkedéseinek meghatározásánál az 1868. évi XXI., a közadókról, a XXII., a házadóról, a XXIV., a személyes kereseti adóról, a XXV., a földadóról és a XXVI., a jövedelemadóról szóló tc.-ket vették alapul. Az adóügyekben a polgármester mint a közigazgatás vezetője járt el, örködött az állami, megyei és városi közadók pontos behajtása, az arra vonatkozó törvények és rendeletek betartása felett. Beosztottjai közül az első közigazgatási tanácsos – egyben helyettes polgármester – felügyelte az adók szabályrendeletnek megfelelő kivetését, két másik tanácsos pedig a behajtás törvényességét. A befolyt adókat a pénztárnokok kezelték.

1876-ban megszervezték a Gyulai Városi Adóhivalt. Az adóhivatal szervezetére vonatkozó szabályrendeletet a jogi szakosztály véleményének figyelembe vételével alkották meg. Egy év múlva a jogi szakosztály javasolta az adóhivatal újjászervezését, olyan indokkal, hogy a meglévő apparátus nem felel meg az adótörvényeknek és a pénzkezelési szabályoknak, így tevékenysége a város és az egyes adózók megkárosításával jár. Új szabályrendeletet alkottak, és a hivatal létszámát hét főben állapították meg (egy főpénztárnok, két-két adótiszt, pénztárnok és végrehajtó). Az 1909. évi V–XII. tc.-kel újraszabályozták az adózás rendszerét. Az 1910. évi városi szabályrendelet ezeket figyelembe véve fogalmazta meg az adóhivatalra vonatkozó rendszabályokat. A hivatal személyzete megnövekedett, vezetője mint adóügyi tanácsnok, az első jegyző lett, beosztottjai: egy első osztályú adótiszt – helyettes adóhivatali főnök –, három

másodosztályú adótiszt, egy-egy birtoknyilvántartó, írnok, pénztárnok, ellenőr, pénztári tiszt – utóbbi három egyben a házipénztár tisztviselője is –, valamint négy adóvégrehajtó. Az adóhivatali főnök feladata volt az állami egyenes adók, a hadmentességi díjak, a közvetett és a közvetlen illetékek, egyéb kincstári követelések, valamint a közadók módjára behajtandó egyéb követelések összeírására, kivetésére, behajtására vonatkozó intézkedések megtétele, a beszedett összegek királyi adóhivatalba történő beszállítása (az 1883. évi XLIV. tc. alapján); a városi pótagadók, a községi közmunkákkal kapcsolatos teendők, az ártéri kirovások, a várost érintő mindenféle adóügyek végrehajtásának felügyelete. Meghatározta az adóhivatali beosztottak munkakörét, ellenőrizte az adófőkönyvek, az adózók kiskönyveinek vezetését, az adóösszeírások, adókivetések, föld- és házadó nyilvántartások vezetését, ellenőrizte a fizetési felszólításokat. Intézkedett a behajthatatlan adók, árverések, késedelmi fizetések utáni kamatok végrehajtása ügyében. Az adótisztek a birtoknyilvántartóval minden év októberében a város bel- és külterületén házanként összeírták az adóköteleseket és az adótárgyakat. Az adóhivatali főnök utasítása alapján kivették a házadót, házbért, kereseti, általános jövedelmi, fegyveradó, országos betegápolási, községi és törvényhatósági pótagadót, községi közmunkát, ebadót, katona beszállásolási pótagadót, vármegyei közúti és hadmentességi adót. A birtoknyilvántartó az 1885. évi XXII. tc. és a törvény végrehajtására vonatkozó 45 055/1885. PÜ sz. rendelet alapján vezette a földadó nyilvántartást, elkészítette az egyénekenkénti földadó felosztási jegyzéket. Elemi kár esetén részt vett a helyszíni szemlén, és kimutatást készített. Meghatározott díjazás ellenében telegkönyvi és kataszteri azonosítási bizonyítványokat, árveréshez, kölcsönügyekhez értékbizonyítványokat, adóbizonyítványokat és birtokív-másolatokat adott ki. A pénztárnok az ellenőrrel beszede az adókat, a város közjövödelmeit képező bevételeket, illetékeket, vízsabályozási költségeket. Kezelte a városi hatóság felügyelete és rendelkezése alatt álló pénztárak, alapok, alapítványok vagyonához tartozó pénzeket, értékeket. Vezette a pénztári főnaplót. Az ellenőr a városgazdálkodás összes bevételét és kiadását ellenőrizte, kezelte az alapok, alapítványok, pénztárak szaknaplóit. A pénztári tiszt vezette a fegyveradó nyilvántartást, a napi jegyzeteket, a községi pótagadó, közmunka és vármegyei útagadó beszede naplót. Minden hónap végén – a közgyám jelenlétében – kiosztotta a házi szegények részére folyósított havi segélyeket. A pénztárnok, az ellenőr és a pénztári tiszt kötelesek voltak fizetésük egyévi összegének megfelelő óvadékot letenni. A négy végrehajtó – az adóhivatali főnök által kijelölt beosztás alapján – elvégezte a végrehajtást, a zálogolást és az árverést.

1945-ben az adóhivatal változatlan szervezeti felépítéssel folytatta a működését. A 4300/1945. ME sz. rendelet szerint hetenként jelentést tett az állami adóhivatalnak a földadó búzában történő lerovásáról és a közszolgáltatások címen egyéb terményben befolyt adókról. A hivatal ügyköréhez tartozott az épületjavítási hozzájárulás, a közmunkaadó és a kórházi robot kivétele is. 1948-ban Gyulán a négy adókerület tennivalóit 22 fős hivatal látta el. Az adóhivatalok szervezeti életében az 1940-es évek végén alapvető változás játszódtott le. A 13 200/1948. sz. kormányrendelet értelmében a városi és községi adóhivatalokat államosították. A Gyula Városi Adóhivatal tevékenységét a Gyulai Állami Adóhivatal (XXIV. 103.) vette át. 1949. január 1-jétől az ország városaiban már az állami pénzügyi közigazgatás működött. (Az állami és forgalmi adóhivatalokat is megszüntette a pénzügyminiszter, helyettük adófelügyelőségeket szerveztek.)

A jórészt kötetekből álló fond anyaga hiányos. A kötetek többsége adókerületenként kiállított adófőkönyv és adóbeszede napló.

BéML V. 190. Gyula Város Fogyasztási Adóhivatalának iratai 1942–1950. 0,25 ifm.

Az abszolutizmus időszakában a Bach-kormány az osztrák adórendszert Magyarországon is bevezette. Az egyenes adók különféle fajtái mellett a legfontosabb fogyasztási cikkekre (hús, cukor, só, dohány, bor, sör, égetett szeszek) közvetett adót vetettek ki. 1850. szeptember 29-én az uralkodó nyílt parancsot adott ki a fogyasztási adókról, amelyeket azután a pénzügyminiszter rendeleteivel részletesen szabályozott. (1850. október 19-én a sör- és égetett szeszes folyadékok

fogyasztási adóját, november 23-án a borra és húsrá kivetett adózást.) Ekkor építették ki a közvetlenül pénzügyminiszteri fennhatóság alá rendelt, centralizált pénzügyigazgatást, 1850 őszen felállították a katonai jellegű pénzügyőrséget, amely többek között a fogyasztási adók és illetékek kezelésének ellenőrzését is ellátta. A fogyasztási adó kibérelhető állami monopólium volt. Az 1888. évi XXIV. tc. az állami italmérési jövedéket szabályozta. Az 1899-ben kibocsátott VI. tc. a magyarországi városok és községek fogyasztási adó természetű jövedelmeinek ideiglenes rendezéséről intézkedett. Az 1923. évi XXXIII. tc. megszüntette az állami borítal és hús-fogyasztási adókat, és engedélyezte, hogy a városok és községek maguk vessék ki ezeket. Az adók kirovásának és kezelésének módját a pénzügyminiszter rendelettel szabályozta. A települések a sör- és szeszfogyasztás után adópótlékot szedhettek. Az állami fogyasztási adó kibérlésére Gyula városa is lehetőséget kapott 1859-ben, de nem élt vele, így az egy magánbérlet kezelésébe került. 1890 őszen úgy döntött a városi képviselőtestület, hogy az eddig magánosok által bérlet fogyasztási adószedési jogot kibérli a város számára. 1891 februárjában a képviselők fogyasztási adóhivatal szervezéséről döntöttek. Az 1895/1895. sz. alatti városi szabályrendelet értelmében a fogyasztási adó kivetése és beszedése az adóhivatal ügykörébe tartozott. 1903-ban Gyula városa is csatlakozott Szentés rendezett tanácsú város kormányhoz intézett kérelméhez, amelyben azt szorgalmazták, hogy a bor- és hús-fogyasztási adót az állam adja át a városoknak. Húsz év után teljesült a kérésük. Az 1923. évi XXXIII. tc., valamint a pénzügyminiszter 121 000/1923. sz. alatt kiadott rendelete alapján a városi képviselőtestület fogyasztási adó szabályrendeletet alkotott, és határozatot hozott az adóhivatali szervezet kiépítése ügyében. (A lehetőséget az adta, hogy az állam a városok államsegélyezését 1922. december 31-ig megszüntette, és rekompenzálás gyanánt egyik jövedelmi forrásként a fogyasztási adót jelölte ki.) A szabályrendelet, amely 1923. október 1-jén lépett életbe, a következő címet viselte: Gyula r. t. város által szedhető városi bor- és hús-fogyasztási adók, ill. sör- és szeszfogyasztási adópótlékok kivetése, beszedése, ellenőrzése és kezelése tárgyában. Eszerint a fogyasztási adók házilag fizetendők, és beszedésüket a város által kijelölt tisztviselő, vagy az erre a célra felfogadott személy végezte. A képviselőtestület felhatalmazta a városi tanácsot, hogy az adókezeléssel kapcsolatos előzetes intézkedéseket tegye meg, szerezzék meg a szükséges nyomtatványokat, fogadják fel a tisztviselőket és azokat szerződéses alapon alkalmazza, állapítsa meg illetményeiket, vesse ki a hatályos rendeletek szerint megállapított összegeket és szedje be. 1947-ben a városi jövedéki számvevő jelentése szerint a fogyasztási adóhivatal hatáskörébe a következők tartoztak: hús- és italfogyasztási adók, ásványvíz- és szikvíz fogyasztási adók, vigalmi adók, italmérési illetékek, szeszfőzde díjak, vágóhídi díjak kezelése, számfejtése és beszedése. Ezek a jövedéki bevételek tették ki a város autonóm jövedelmeinek legjelentősebb hányadát. Nagyságuk a fogyasztási igényektől függött.

A fogyasztási adóhivatal iratanyaga igen hiányos. Iktatott iratok nem kerültek a levéltárba, csak kötetek (italméréssel kapcsolatos nyilvántartások, vágatási naplók, fogyasztási adónaplók

BéML V. 178. Gyula Város Számvevőhivatalának iratai 1909–1950 (1952). 3,8 ifm.

A számvevőség feladata – az 1871. évi XVIII. tc. értelmében – a város pénz- és vagyonkezelésének ellenőrzése volt. A számvevői teendőket a városi szabályrendelet határozta meg. Gyula város 1873. évi szabályrendelete szerint a városi mérnök egyúttal a számvevői feladatokat is ellátta, és ezek előadója volt a tanácsban. Elkészítette a költségvetési tervet, megvizsgálta és véleményezte az árvaházi, közpénztári, gazdasági, közmunka és a városnál előforduló minden egyéb számadást. Az 1899. évi városi szabályrendelet előírta egy önálló számvevői státusz létrehozását. Feladat körébe tartozott – a már felsoroltakon kívül – a nem állami adók kivetése, leltárkészítés a városi javakról, az utalványozott összegek, ki- és befizetések nyilvántartása. Az 1910. évi Gyula városi szervezési szabályrendelet önálló számvevői hivatal felállítását írta elő. A számvevőség egy fő- és egy alszámvevőből állt, és a tanácsnak, valamint a polgármesternek volt alárendelve. A számvevői hivatal kezelte az alapok és az alapítványok pénzeit és nyilvántartásait, az árvák vagyonával kapcsolatos számadásokat, ellenőrizte a város

számára végzett munkák számláit. Elvégezte a népszámlálások alkalmával begyűjtött adatok feldolgozását. A városi számvevőségeket – így a gyulaiakat is – az 1938. évi II. tc. értelmében államosították, a számvevői tisztviselőket állami alkalmazásba vették. A hivatalok vezetőit – a polgármesterek véleményének figyelembe vételével – a belügyminiszter nevezte ki. 1945-ben a gyulai számvevőség négy fővel, az 1030/1945. ME sz. rendelet értelmében, tovább folytatta munkáját egészen 1950-ig, a tanácsrendszer életbe lépéséig.

A fond anyaga két csomó kivételével kötetekből áll. Jelentős forrásértékük van a város vagyonelemléteinek: ingó és ingatlan vagyonok, a város tulajdonában lévő intézmények (városházi irodák, mérnöki hivatal, tűzoltóság, vágóhíd, városi kertészet, könyvtár, múzeum, Erkel színpark, Erzsébet szeretetház) leltárnaplói.

BéML V. 181. Gyula Város Mérnöki Hivatalának iratai (1860) 1872–1950. 6,13 ifm.

Az 1873. évi városi szervezési szabályrendelet a városi mérnök feladatait a következőképpen határozta meg: előkészíti és közgyűlés elé viszi a városi építkezések, utak, hidak, járdák, pallók terveit és költségvetését, felügyeli a védőtöltések és csatornák állapotát. Két év múlva, 1875-ben, építkezési szabályrendeletet készített a város (1880-ban módosította, majd ez volt érvényben 1900-ig). Ez részletesen szabályozta az építkezésekhez szükséges hatósági engedélyek kiadásának rendjét, az építési tervek formai szempontjait, a helyszíni szemlét, az építkezések lefolytatását, az átalakításokkal, felújításokkal, lebontásokkal kapcsolatos rendszabályokat, az építkezések részleteit (falvastagság, épületek magassága, ajtók, ablakok magassága), a tűzbiztonsági előírásokat, a melléképületekkel, kutakkal, árnyékszékkel kapcsolatos előírásokat, az utcák, mellékutcák, zsákutcák rendezését, a szépészeti alappal kapcsolatos tennivalókat. Az utcákat 1–5. osztályig rangsorolták a telkek nagysága szerint.

1900-ban megújították az építkezési szabályrendeletet, amelyben kimerítően intézkedtek a városi köz- és magánépítkezésekről, az utcák szabályozásáról, teleknagyságokról, kerítésekről, a városi szépészeti alap tevékenységéről. Az építési engedélyeket a tanács adta ki a szépészeti – később építészeti és közrendészeti – szakosztály véleménye alapján. A szakosztály segítette és ellenőrizte a városi mérnök munkáját. A javításokról és átalakításokról a szakosztály nevében az építkezési bizottság adott véleményt. A bizottságot a mérnök és néhány tanácsos alkotta. A városi mérnök építészeti tanácsnokként előadója és hatósági ellenőre volt az építészeti ügyeknek. A nagyobb városi építkezéseket kivéve elkészítette az építészeti és költségvetési terveket, vezette és ellenőrizte a városi építkezéseket. A mérnöktől elvárták, hogy határozott koncepciója legyen a városfejlesztésről. Hatáskörébe tartozott az infrastruktúra – utcák, járdák, közvilágítás – fejlesztésének ellenőrzése, kezelte a városról készült térképeket, a kataszteri lapokat, a hivatal műszereit. Törzskönyvezte a város szántó- és legelőbirtokait.

1912-ben megalakult Gyulán a városi mérnöki hivatal. A városi mérnök mellé egy műszaki tisztet választottak, aki a neki kiosztott ügyeket, tervezési, rajzoló és egyéb megbízásokat felelősen utasította. Egyszerűbb ügyekben önállóan is eljárhatott. A II. világháború után a hivatal az Országos Építészeti Kormánybizottság rendeletére elvégezte a gazdasági épületekben és a lakóházakban keletkezett háborús károk összeírását, és elkészítette az újjáépítési munkatervet. A munkálatok ellenőrzésére a képviselő-testület – a 10 200/1945. OÉK rendelet értelmében – építési tanácsot hívott életre. 1949-ben a hivatalban két okleveles mérnök, egy műszaki főtitkár és egy segédtitkár dolgozott.

A fond iratanyaga jelentős forrásértékűt képvisel. Megtalálhatók benne a századforduló (19–20. század) és az azt követő évtizedek nagy építkezési hullámának dokumentumai, a Béke sugárút magán- és középületeinek tervrajzai, gátak, utcahálózat, csatornázások, hidak tervrajzai. A fond anyagához szorosan kapcsolódik Gyula Város Mérnöki Hivatala tervrajzainak gyűjteménye 1897–1959 (XV. 8.). A mérnöki hivatal iktatott iratanyagának segédletei a Gyula Város Tanácsának ill.

polgármesterének fondjában található meg. Segíti a kutatómunkát a Tervrajzok mutatója című segédlet is.

BéML V. 186. Gyula Város Tisztiorvosi Hivatalának iratai 1937–1949. 0,53 ifm.

A tisztiorvosi szolgálatot az 1876. évi XIV., a közegészségügy rendezéséről alkotott törvény alapján szervezték meg. A tisztiorvos a polgármester szakközege volt, akinek teendőit és hatáskörét a városi szabályrendeletek részletesen meghatározták. Az 1883. évi I. – a köztisztviselők minősítéséről intézkedő – törvény 9.§-a rögzítette, milyen képesítés és gyakorlat szükséges a tisztiorvosi hivatal betöltéséhez. Az 1936. évi IX. tc. és a 900/1936. BM sz. – a hatósági orvosi szolgálatról szóló – rendelet szolgált alapul 1945 után is a tisztiorvosok feladatkörének meghatározásához. A tisztiorvos a polgármester utasításai szerint járt el a közegészségügyi kérdésekben. Hatáskörébe tartoztak a városi orvosok, az egészségvédelem, a közgyógyoszer-ellátás, az egészségügyi rendszet, a gyermekintézmények, a bábák, a hadigondozás ügyei és a fertőző betegek törzskönyvi nyilvántartása. A 90/1945. ME sz. rendelet szerint a tisztiorvosi szolgálat a Népjóléti Minisztérium főhatósága alá került. A tisztiorvos a 6300/1945. évi miniszteri rendelet értelmében tanácskozási joggal tagja volt a szociálpolitikai bizottságnak. Az 1960/1946. IV. sz. miniszteri rendelet közegészségügyi bizottságok felállításáról intézkedett, amelyeknek a tisztiorvosok hozzászólási és előadói joggal rendelkező tagjai voltak. Gyulán – mint megyeszékhelyen – a megye és a város közös bizottságot hozott létre. A 9140/1948. Korm. sz. rendelet hatálybalépésével a népjóléti bizottságok vették át a közegészségügyi bizottságok szerepét. 1949 januárjában jelent meg a 200 200/1948. évi népjóléti miniszteri rendelet az állami egészségvédelemről. A rendelet szerint létrehozott egészségvédelmi szolgálat a betegségmegelőzés és a gyógyítás napi feladatainak teljesítéséről gondoskodott. A szolgálat felett közvetlen felügyeletet és ellenőrzést a tisztii főorvos gyakorolt. A tanácsrendszer megalakulásával, 1950-től, a tisztiorvosok hatáskörét a városi tanács egészségügyi és népjóléti osztályai vették át.

A város egészségügyi történetére vonatkozóan alapvető adatokat tartalmazó fond anyagának forrásértéke számottevő. Az iratanyagot dossziérendszerben iktatták

BéML V. 176. Gyulai járási és városi állatorvos iratai 1937–1942. 0,12 ifm.

A Gyula városában tartott állatállomány egészségi állapotának felügyeletére, a vágóhidak ellenőrzésére az 1851-ben közigazgatásilag különálló Magyar- és Németgyula közösen fogadott fel állatorvost. Az 1857-ben egyesült város 1875. évi szabályrendelete értelmében a tanács tagjai közé egy állatorvost is választottak. Az 1900. évi XVII. tc. államosította az állategészségügyi közszolgálatot, amelyet 1901. január 1-jétől a magyar királyi állatorvosok láttak el. A törvény 8. §-a szerint a járási és városi m. kir. állatorvosok az I. fokú állategészségügyi hatósághoz beosztott szakközegek voltak, akik a törvényhatósági állatorvosok felügyelete és ellenőrzése alá tartoztak. Gyulán a községi alkalmazásban álló közvágóhídi állatorvos mellett az egyéb helyhatósági állategészségügyi teendőket – amelyeket „Az állategészségügy rendezése” címet viselő, 1888. évi VII. tc. szabályozott – 1901-től az 56 227. FM sz. rendelet alapján a városi m. kir. állatorvos látta el tiszteletdíj fejében. Hatáskörébe tartozott még a Gyulai járás községeinek állategészségügyi szakszolgálat.

A fondképző iratanyagából csekély mennyiség maradt meg.

BéML V. 174. Gyula Város Népmozgalmi Nyilvántartó-hivatalának iratai 1939–1949. 7,36 ifm.

A népmozgalmi nyilvántartó az 1939. évi II. tc. szerint honvédelmi kötelezettség alá eső személyeket vette számba. A népesség nyilvántartásával és igénybevételével kapcsolatos teendőket a 380 000 és a 381 000/1941. BM sz. rendelet szabályozta. A nyilvántartás irányítója a

polgármester volt. Az adminisztrációs munkát Gyulán 1942-ig egyapidíjas tisztviselő végezte, majd az ügykör bővülésével – a 152 850/1941. BM sz. rendelet alapján – a képviselő-testület (26/1942. kgy. sz.) kimondta két díjnoki állás megszervezését. A nyilvántartók a népszámlálás és a személyesen szolgáltatott adatok alapján minden 12–70 év közötti férfiról és 16–50 év közötti nőről nyilvántartó lapokat állítottak ki. A II. világháború után a 20 140/1945. I. Eln. sz. HM rendelet kimondta a népmozgalmi nyilvántartás újrászervezését. Mivel Gyula város nyilvántartási iratai épségben átvészelték a háborút, a hivatal zökkenőmentesen folytatta működését 1945 őszeig. Szeptemberben jelent meg a 33 522/1945. Eln. sz. rendelet, amely megszüntette a népmozgalmi nyilvántartók alkalmazását. Ugyanakkor a 4000 és 9000/1945. ME sz. rendelet megszervezte a közmunkaügyi hivatalokat. A népmozgalmi nyilvántartók szerepét a közmunkaügyi nyilvántartók vették át. Gyulán 1947–1948-ban készült a lakosságról munkaerő-nyilvántartás.

A fond anyagában az iktatott iratokon és a segédleteken kívül a személyi nyilvántartó kartonok három sorozata is található.

BéML V. 189. Gyula Város Néphivatalának iratai 1949. 0,12 ifm.

A néphivatalok szervezését az UFOSZ (Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége) javasolta 1948-ban. A lényegében panaszirodaként működő intézmények bevezetését az MDP elutasította azzal az indokkal, hogy a korrupció, protekció és egyéb visszaélések ellen más módon kell küzdeni. Bár felsőbb rendelkezés ez ügyben nem történt, 1949 februárjában a Békés Vármegyei Néphivatal és a Gyula Városi Néphivatal egyaránt megkezdte működését. A gyulai néphivatalban az első beadványt február 1-jén iktatták. A polgármester által szervezett intézmény élén hivatalvezető állt, aki munkáját egy kisegítő munkaerővel végezte. Hatáskörébe a közigazgatással kapcsolatos – munkaügyi, közmunkaügyi, lakásügyi, nyugdíjügyi, végrehajtással, büntetésekkel összefüggő – panaszok felvétele, felvilágosítások adása tartozott. A néphivatalok működését a belügyminiszter 1949 júniusában felülvizsgálta, majd az 5200/13/1949. III. 12. sz. leiratával, július 31-diki hatállyal megszüntette.

A gyulai néphivatal féléves működésének eredményeképpen 82 iktatott ügyirat maradt fenn.

BéML V. 175. Gyula Város Rendőri Büntetőbíróóságának iratai 1927–1950 (1951). 2,76 ifm.

Az 1871. évi községi törvény értelmében a rendezett tanácsú városokban a rendőrség ügyelt a közrendre és a közbiztonságra. A rendőri szolgálati szabályzat előírásai alapján elsőfokú hatóságként eljárta a közigazgatási, kihágási vétségek és a bűnügyek elkövetőivel szemben. A városi rendőrségek fenntartása súlyos terhet jelentett az önkormányzatoknak, ezért a 19. század második felében megszületett a rendőrség államosításának gondolata. A vidéki rendőrségeket az 5047/1919. ME sz. rendelettel – amelyet az 1920. évi I. tc. hagyott jóvá – államosították. A gyulai képviselőtestület az 1920. július 3-án tartott közgyűlésen vette tudomásul a helyi rendőrség államosítását. Az állami rendőrség és az önkormányzati közigazgatási hatóság hatáskörének szétválasztását 1920. szeptember 30-ig kellett végrehajtani. A szétválasztás fontos jogi dokumentuma a 65 000/1909. sz. rendelet, amely a közigazgatási hatóságok mint büntetőbíróóságok hatáskörét szabályozta. A 8088/1920. sz. miniszteri leirat szerint a kormány a közbiztonsági rendszert minden feladatát a rendőrség jogkörébe utalta. A rendőri büntető bíróságok, így a gyulai hatáskörébe is, a következő kihágások tartoztak: közegészségügyi és testi épség elleni, piarendészeti, mértékügyi, építkezési, üzletek nyitva tartásával kapcsolatos, erdei (100 pengőig, ha nem minősül lopásnak). A kihágásokra kiszabott pénzbüntetésekkal kapcsolatban a 193 906/1922. BM sz. körrendelet intézkedett (a pénzügyminiszter 134 098/1922. sz. hozzájárulásával), miszerint a kihágási büntetéspénzeket, az eljárási költségeket, a kártérítési összegeket és bírságpénzeket 1923. augusztus 1-jétől közzadók módjára kell behajtani. A 105 000/1919. BM sz. „A rendőri büntető eljárásra vonatkozó ügyviteli szabályzat” kimondta, hogy a kihágási ügyeket kihágási iktatókönyvbe kell bevezetni. A kihágási nyilvántartás köteteibe évente

újrakezdődő tételszámozás alatt vezették be a büntetéspénzeket, a megállapított eljárási költségeket, a kártérítési összegeket és a pénzbírságokat.

Gyula város rendőri büntetőbíróságának iratanyaga az 1945 előtti időszakból töredékes, de 1945–1950-ig csaknem hiánytalanul fennmaradt, amelyet iktatókönyvek segítségével lehet kutatni.

BéML V. 185. Gyula Város Községi Bíróságának iratai 1936–1949. 0,4 ifm.

Gyula város 1911. évi szabályrendelete értelmében a községi bíróság élén a bírói tanácsnok állt – községi bíró –, aki hatáskörét a vonatkozó törvények és rendelkezések szerint gyakorolta. A községi bíróság saját pecséttel rendelkezett, kiadmányait a bírói tanácsnok írta alá. A bírói hivatalban egy írnok és egy végrehajtó dolgozott. A bírósági – egyben közigazgatási – végrehajtó feladata a közigazgatási úton, de nem közadók módjára behajtandó követelések beszedése, valamint a tanács, az árvaszék, a polgármester és a rendőrkapitány által kiadott végrehajtások elvégzése, ezekről nyilvántartás vezetése volt. A végrehajtó hat havi fizetésének megfelelő biztosítékot volt köteles hivatalba lépésekor letenni. 1922-ben a képviselő-testület határozata alapján a községi bíróság letéti pénztárát megszüntették, az abban található összeget átutalták az Erzsébet-ápolda számára. A községi bírászkodás szervezetét és hatáskörét 1945 után is a korábbi rendelkezések (1911. évi polgári perrendtartás) szabályozták. A bírászkodást a közgyűlés által kirendelt közigazgatási tisztviselők gyakorolták. Az ítéletek végrehajtása közadók módjára történt. A községi bíróság főként munkabér panaszok ügyében intézkedett.

A fond anyaga hiányos, a három doboz mennyiségű iratot (1945–1949 közötti időből) iktatókönyv segítségével lehet kutatni.

BéML V. 188. Gyula Város Közellátási Hivatalának iratai 1945–1950. 0,12 ifm.

A közellátás ügye a II. világháborúban és azt követően az élelmiszergazdálkodás területén előállott válságos helyzet miatt került előtérbe. 1940 decemberében a 9200. ME sz. rendelet alapján tárca nélküli közellátási minisztert neveztek ki, és megszervezték az Országos Közellátási Hivatalt. A II. világháború után a közellátási igazgatás szabályozásáról a 3420/1946. ME sz. rendelet intézkedett, amelynek értelmében Gyulán közellátási bizottságot alakítottak. Elnöke a polgármester, tagjai a közellátási hivatal vezetője, a jegyző, a gazdasági előljáró, a helyi termelési bizottság elnöke és a helyi rendőrség vezetője voltak. Helyet foglalt még a bizottságban a Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak egy-egy tagja, valamint a lakosság részéről egy-egy felvásárló és elosztó kereskedő. A bizottság feladata a közellátással kapcsolatos kérdésekben véleménynyilvánítás és a jogszabályok által hatáskörükbe utalt feladatok ellátása volt. A bizottság előadójának a közellátási ügyek intézőjét nevezték ki.

1945-ben a gyulai közellátási hivatal felmérést készített az ellátatlanokról, és körzetekre osztotta a város lakosságát. Ez alapján történt a kenyérfejadagok kiosztása. A hivatal biztosította a lakosság zsiradék- és tejellátását is. Fontos feladata volt a szovjet hadsereg itt tartózkodó alakulatainak ellátása, a beszolgáltatások ellenőrzése és a tűzifaellátás megszervezése is. 1946-ban a gyulai közellátási hivatalt is újjászervezték és létszámát 19 főben állapították meg. Két osztálya volt a hivatalnak: a beszolgáltatási- és a jegyosztály. 1946. augusztus 1-től megszűntek a város által készített és kiadott kenyér-, liszt- és egyéb közellátási jegyek, és helyükbe az állam által kiadottak léptek.

A közellátási hivatal iratanyaga, hiányosan, 1945–1950-ig maradt fenn. A város háború utáni közellátási helyzetéről szemléletes tájékoztatást nyújtanak a közellátási tájékoztatók, központi utasítások, a kenyér-, liszt-, só-, cukor- és zsiradékellátás kimutatásai. A Jóvátételi Bizottság által a szovjet hadsereg részére igénybe vett haszonállatok kimutatásai a korabeli jóvátételi beszolgáltatások forrásai. A közellátási hivatalnak nem volt külön iktatása. A polgármesteri iratok

iktatói, mutatói és sortári könyvei segítségével, vagy az iratok egyenkénti átnézésével kutatható az iratanyag.

BéML V. 187. Gyula város szociális titkárának iratai 1947–1950. 0,24 ifm.

A második világháború után különösen jelentős szerepe volt a szociális gondoskodásnak, amelyet a 6300/1945. ME sz. – az állam szociálpolitikai feladatairól és a szociálpolitikai szervekről alkotott – rendelet szabályozott. Eszerint a társadalom szociális jellegű tevékenységét intézményesen kell támogatni. A népesség szociális helyzetének javítása közfeladat, amelyet állami és önkormányzati jogszabályokkal érvényesítettek.

A gyulai városi szociális titkár, aki a polgármester szakközege volt, 1945 szeptemberétől látta el feladatát, ellenőrizte a napközi otthonokat, az árvaházat, a gyógypedagógiai intézetet, részt vett a közgyógyellátás, a SAS-akciók, a gyermeknyaraltatások megszervezésében, figyelemmel kísérte az elhagyott és kihelyezett gyermekek sorsát, intézte a volt hadifoglyok segélykérelmeit, kölcsönügyeit. A megyei szociális felügyelőnek havonta írásbeli jelentést tett. Tevékenységének írásbeli dokumentumai 1947–1950-ből maradtak fenn. Az iratokat sorszámosan iktatták. A segédkönyvek hiányoznak.

BéML V. 183. Gyula Város Tűzoltóságának iratai 1930–1950. 0,05 ifm.

A tűzveszék elleni védekezés mindig fontos kötelessége volt a közösségeknek. A tűzrendészeti szabályok, büntetések és örködések ellenére időről-időre nagy pusztítást végzett a „vörös kakas”. (Gyulán 1766, 1769, 1794, 1801, 1820, 1854 és 1882 bizonyult végzetes esztendőnek, amikor is a szétterjedő lángok hatalmas anyagi károkat okoztak.) Tűzoltáshoz szükséges eszközöket (fecskendőket, vízipuskákat, hordókat, vödöröket, lándzsákat) már a 18. századtól kezdve tartottak az önkormányzatok – így Gyula városa is –, de a tűzoltószervezetek megalakítására csak a 19. század második felében került sor. A hivatásos tűzoltó testületek mellett számos önkéntes egylet alakult.

Gyulán az első tűzoltó (önkéntes) egyesületet 1870-ben szervezték meg, de rövid fennállás után – 1872-ben – megszűnt. A városvezetés ettől kezdve folyamatosan napirenden tartotta a tűzoltóság megszervezésének ügyét. 1875-ben a képviselő-testület hozott is egy határozatot a hivatásos városi tűzoltó testület létrehozására, de nem hajtották végre. A tűzoltórendészetet a városi rendőrkapitány felügyelte, a tűzvédelmi eszközök karbantartása, a tűzország biztosítása a rendőrség feladata volt. Az 1882. évi tűzveszék végleges döntésre készítette a város vezetőit. A képviselő-testület bizottságot alakított a tűzoltás ügyének megvizsgálására és javaslatételre. A bizottság tevékenysége és jelentése alapján 1885-ben 12 fős hivatásos testületet hoztak létre, és szorgalmazták egy önkéntes tűzoltóegylet megalapítását, amely a következő évben létre is jött. A városháza udvarán tűzoltó őrhelyet létesítettek, és azt 1890-ben távbeszélő segítségével összekötötték a nagytemplom tornyával (mint tűzfigyelő hellyel). Az önkéntes tűzoltóegylet alap-, szolgálati és gyakorlati szabályzatát 1887-ben adta ki nyomtatásban a parancsnokság. A Gyulai Önkéntes Tűzoltóegylet iratai (1886–1943) a X. 201. fondban találhatóak. A város 1894-ben tűzrendészeti szabályrendeletet alkotott, amely szerint a tűzoltóság ügyeit a városi tanács és a rendőrkapitány irányítja, a tűzoltásokat pedig a tűzoltóparancsnok. A hivatásos tűzoltókat a polgármester fogadja fel, a kiképzés és szolgálatvezetés a tűzoltóparancsnok feladata volt. 1900-ban tíz tűzoltót és négy toronyőrt fizetett a város. 1917-ben a városháza melletti telken felépült az új városi tűzoltólaktanya.

Békés megye 1938-ban szabályrendeletet adott ki a tűzrendészetről, amelyben kimondta, hogy ez alapján minden város és község új szabályzatot köteles alkotni. A gyulai képviselő-testület 1940-ben foglalta írásba a hivatásos tűzoltóság szervezéséről és szolgálatáról szóló rendelkezéseit. A tűzoltóság Gyulán 1928-tól a mentőszolgálatot is ellátta a városi tisztiorvos vezetésével.

A II. világháború után a tűzoltóság újjászervezésével kapcsolatban megjelent a 10 280/1945. ME sz. rendelet, majd annak végrehajtási utasítása. Gyulán 1946-ban a parancsnokon és egy tisztgyakornokon kívül 12 fős legénység állt készenlétben. A mentőszolgálatot továbbra is ők végezték a 4980/1948. Korm. sz. rendelet – országos mentőszolgálat megszervezése – végrehajtásáig. 1948-ban, a legénységi létszámot 16 főre emelték. Ebben az évben jelent meg az állami tűzoltóság megszervezéséről szóló, 5090/1948. Korm. sz. rendelet. A Gyulai Állami Tűzoltóság 1948 májusában alakult meg, júniusban nevezték ki parancsnokát, a legénység pedig decemberben tette le az esküt.

A fond anyagában iktatott iratanyag nem maradt fenn. Tüzeset nyilvántartások, tűzkárjelentések, valamint iktatókönyvek állnak a kutatók rendelkezésére.

BéML V. 184. A Gyulai Községi Polgári Fiúiskola Iskolaszékének iratai 1876–1939. 0,12 ifm.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. elrendelte az általános tankötelezettséget, és részletesen intézkedett a népiskolai községi oktatásról. A népoktatási intézmények közvetlenül a község hatósága alá tartoztak. A község e hatóságát az általa választott iskolaszék által gyakorolta. A községi iskolaszék szervezetét, működését és ügyrendjét a vallás- és közoktatásügyi miniszter szabályrendelettel állapította meg.

Gyulán 1874 júliusában alapították meg a községi polgári fiúiskolát, és augusztus 2-án alakították meg – Ambrus Lajos elnökletével – az iskolaszéket. Az akkor 31 tagú testület felügyelete alá tartoztak a város tanyai iskolái és az óvodák is. A községi iskolaszék – amelynek működéséről az évente kiadott polgármesteri zárjelentésekből is tájékozódhatunk – 1907-ig állt fenn. Megszűnésének oka az volt, hogy 1903-ban megnyílt a gyulai római katolikus gimnázium, amely – egy időre – szükségtelessé tette a polgári iskolát. Néhány év után azonban a város társadalmáról igény jelentkezett a polgári újraindítására. Egy 1912-ben megindult kezdeményezést a világháború kitörése hiúsított meg. A háborút követően, 1920-ban a Gyulai Általános Ipartestület nyitott egy társulati fiú polgári iskolát, amely éveken át délutánonként, kölcsöntantermekben működött. 1928-ban a város átvette az intézményt az ipartestülettől, és elhatározta, hogy új iskolaépületet emeltet neki. Az alapkövet 1929. április 27-én tették le, az avatásra – gróf Klebersberg Kunó közoktatásügyi miniszter jelenlétében – 1930. február 24-én került sor. 1928. július 1-jével újraszervezték az iskolaszéket is.

A fond anyaga iskolaszéki jegyzőkönyvekből és jegyzőkönyvi kivonatokból, egy 1895. évi iskolai rendtartásból, valamint egy könyvtári leltárból áll.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László – Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)

Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)

Karácsonyi János: Békésvármegye története 1–3. Gyula, 1896.

Scherer Ferenc: Gyula város története 1–2. Gyula, 1938.

Szabó Ferenc: Ansiedlung und Geschichte der Deutschen des Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. (A magyarországi németek néprajzához 1.) Red.: Ivan Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz. Budapest, 1975. 37–65. p.

Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és félévszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 282–294. p.

KÖZSÉGEK

Lásd: BKMÖL V.

BéML V. 341. Almáskamarás Nagyközség iratai 1893–1950. 3,45 ifm.

a) Önkormányzati iratok 1893–1950. 0,22 ifm.

b) Közigazgatási iratok 1930–1949. 2,65 ifm.

c) Adókezeléssel és tulajdon-nyilvántartással kapcsolatos iratok 1909–1950. 0,7 ifm.

A falu neve a középkorban Kamarás volt. 1403-ban a Maróthyak, 1452-től a Hunyadiak birtokaként Zaránd megyéhez tartozott. A török hódoltság után hosszú ideig kincstári puszta, majd 1844-ben nyolcvan eleki német család telepítette újjá. A lakosság döntő hányada szerződéses dohánytermelést folytatott. Almáskamarás kincstári kertész telepescözség egységesen német népessége 1847-ig az eleki plébániához tartozott. 1865-ben templomot, 1890-ben községházát építettek a lakosok. Arad megyéhez tartozott, majd 1850 és 1860 között Békés-Csanád, 1861–1919-ig ismét Arad megye része. Trianon után 1920–1923 között a csonka Arad megyéhez, majd Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyékhez került. 1945–1950 között Csanád megyéhez (Mezőkovácsházi járás) csatolták, majd 1950-től Békés megyéhez. A II. világháború után óriási törést jelentett a község életében az 1946-os kitelepítés. A német ajkú lakosság több mint 90 %-ának kellett elhagynia szülőfaluját.

A község iratanyaga hiányosan került levéltári őrizetbe. Almáskamarás történetének megismeréséhez, elsődleges forrásértékük miatt, a képviselő-testületi ülések jegyzőkönyvei nyújtanak legtöbb információt.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László, Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 19–20. p.

Szabó Ferenc: Ansiedlung und Geschichte der Deutschen des Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. (A magyarországi németek néprajzához 1.) Red.: Ivan Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz. Budapest, 1975. 37–65. p.

Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és félévszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 282–294. p.

BéML V. B. 310. Elek Nagyközség iratai 1922–1950. 3,83 ifm.

a) Önkormányzati iratok 1945–1950. 0,08 ifm.

b) Közigazgatási iratok 1922–1949. 3,75 ifm.

Elek (1996. július 1-től város) a román határ mentén, Békéscsabától délkeletre fekszik. Első okleveles említése 1232-ből származik. A község az évszázadok folyamán tartozott Zaránd, Csanád, valamint Arad vármegyéhez, ez utóbbihoz 1744–1923-ig. 1924–1945-ig Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye része volt, 1946. január 1-től Békés megyéhez (Gyulai járás) csatolták.

Gyula várának 1566. évi eleste után Elek is török fennhatóság alá került, majd a 16. század végén – mint a környék számos települése – elpusztult. A török uralom megszűnése után, a 18. század első felében két nagyarányú telepítési akció keretében népesült be ismét. Az első 1724-ben zajlott le, amikor Békés megye legnagyobb földesura (birtokai a szomszédos megyékre is kiterjedtek), báró Harruckern János György hívott ide katolikus német családokat, a bajorországi Würzburg és Bamberg környékéről. 1732-ben ötven, 1735-ben ötvenöt család lakott a községben. Elek egységesen német ajkú településként alakult újjá. Az 1730-as évek végén lezajló, komoly vérvesztéséget okozó pestisjárvány Eleket sem kerülte el (148 lakos halt meg). Ennek következménye lett az 1744. évi második betelepülés, amelynek során hatvan német család talált itt új hazát. A letelepült jobbágyok, a már ott élőkhez hasonlóan, szabadmenetelt, és taksás jogviszonyt élveztek. Elek 1854–1910-ig mezőváros, 1871-től Arad megye Eleki járásának székhelye 1945-ig. A trianoni békeszerződést követően, 1920–1923-ig a „csonka” Arad megye

székhelyeként funkcionált. Elek lakóinak száma 1850-ben 1759 fő (ebből 1640 fő, 93,23% német), 1910-ben 7268 fő (ebből 4839 fő, 65,58% német), 1941-ben 9327 fő (ebből 5714 fő, 61,30% német) volt. A népesség döntő hányada a II. világháborút követő lakosságcsereig (1946-ban az eleki németek jórészt, mintegy négyezer embert telepítettek ki Németországba) katolikus német volt. Az elüldözöttek helyére felvidéki magyarokat telepítettek, de érkeztek ide az ország minden részéről.

A község iratanyaga hiányos, feudalizmus kori dokumentumok nem kerültek a levéltár őrizetébe. Ugyancsak hiányzik a polgári kori iratanyag 1922-ig.

Az a) állagban közgyűlési jegyzőkönyvek (1945–1950) találhatóak.

A b) állag közigazgatási iratokat, gyámügyi iratokat és népmozgalmi nyilvántartó lapokat tartalmaz. Az iratanyag döntő hányada darabonkénti átnézéssel kutatható, mivel korabeli segédletek csak 1947–1949-ből maradtak meg. Elek nagyközség 1924–1945-ig Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyéhez tartozott, ennek iratait a Csongrád Megyei Levéltár őrzi.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László, Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975. 483 p.

Csepregi Imre: Elek története. [é.n.] Kézirat. (A kézirat másolata: BéML Xeroxtár 171.)

Elek története. Szerk.: Csipes Antal. Elek, 1974.

Tanulmányok Elek történetéhez I. Szerk.: Havassy Péter. Elek, 2000. (Eleki évszázadok 1.)

Tanulmányok Elek történetéhez II. Szerk.: Havassy Péter. Elek, 2002. (Eleki évszázadok 2.)

Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 153–156. p.

Szabó Ferenc: Ansiedlung und Geschichte der Deutschen des Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. (A magyarországi németek néprajzához 1.) Red.: Ivan Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz. Budapest, 1975. 37–65. p.

Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és félévszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 282–294. p.

BéML V. 317. Gyoma Nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai 1739–1950 (1956). 15,98 ifm.

A)

a) *A községi előljáróság iratai 1801–1804. 0,02 ifm.*

b) *Közigazgatási iratok 1739–1848. 0,78 ifm.*

c) *Úrbéri iratok 1772–1848. 0,26 ifm.*

d) *Adóügyi iratok 1784–1848. 0,18 ifm.*

e) *Községi háztartással kapcsolatos iratok 1789–1848. 0,13 ifm.*

f) *Községi bíraskodási iratok 1769–1848 (1868). 0,43 ifm.*

g) *Tulajdon-nyilvántartással kapcsolatos iratok 1787–1848 (1852). 0,25 ifm.*

h) *Vegyés iratok 1796–1848. 0,26 ifm.*

B)

a) *Önkormányzati iratok 1848–1949. 1,17 ifm.*

b) *Közigazgatási iratok 1849–1950. 8,26 ifm.*

c) *Közéggazdálkodási iratok 1848–1950. 1,28 ifm.*

d) *Adóügyi és tulajdon-nyilvántartási iratok (1809) 1848–1950 (1956). 2,12 ifm.*

e) *A Gyomai Községi Iskolaszék iratai 1891–1937. 0,84 ifm.*

Gyoma (Gyomaendrőd) Békés megye északnyugati peremén, Jász-Nagykun-Szolnok megye határán helyezkedik el. 1982-ben egyesítették Endrőddel, Gyomaendrőd néven. A nagyközséget 1989. március 1-jén várossá nyilvánították.

Gyoma nevének első említése 1332-ből maradt fenn. A középkorban a Bethlen és a Neczpáli családok birtokolták. A 16–17. századi török hódoltság idején gyakran változtak birtokosai. A 17. század végén, a török elleni felszabadító háborúk idején, Békés megye többi településéhez

hasonlóan elnéptelenedett. Újratelepülése az 1717. évhez köthető. Lakosságának döntő hányada református vallású és magyar ajkú volt. 1830-ban Mezőberényből evangélikus német családok települtek át és a század második felében templomot is építettek maguknak. A település földesura a 18. században a Harruckern, az 1798. évi osztozkodás után a Stockhammer család volt. A Wodianerek katolikus templomot és árvaházat építettek a településnek, amelynek nevét a Kner család által alapított (1882) és működtetett nyomda tett országhírűvé. Gyoma 1830–1871-ig mezővárosi státuszt élvezett, majd – a komoly anyagi terhet jelentő fenntartás miatt – önként mondott le róla, és nagyközséggé vált. 1840-ig a Csabai járáshoz tartozott, majd 1849-ig a Szarvasi szolgabírói kerülethez, 1853-ig pedig a Békési járáshoz. Ettől az időponttól kezdve, önálló járási székhellyé válásáig, 1877-ig, ismét a Csabai járás települése. Gyoma német anyanyelvű lakossága 1852-ben 372 fő (4,77%), 1910-ben 596 fő (5,10%), 1941-ben 126 fő (1%) volt.

A viszonylag gazdag A) feudális kori iratanyag nyolc állagból áll. Az a) állag egyetlen kötete a községi bíró 1801–1804-ig terjedő feljegyzéseit tartalmazza. A b) állag közigazgatási iratai hiányosan, de több mint száz évről adnak képet. A községi currensok sorozata 1785–1843-ig terjed. A c) állagban Gyoma urbáriumát, úrbéri és egyéb szerződéseket, valamint úrbéri összeírások sorozatát (1772–1840) találja a kutató. A d) állagban az adózással, az e) állagban a községi háztartással kapcsolatos iratokat őrzi a levéltár. Az f) állag községi bíraskodási dokumentumait peres jegyzőkönyvek (1783–1848) és polgári peres iratok teszik ki. A g) állag tulajdonviszonnyal kapcsolatos iratai között végrendeleteket, egyezségeket, adásvételi jegyzőkönyveket, legelő-felosztási jegyzőkönyvet lehet kutatni. A h) állag egyebek között gyapjúértékesítési dokumentumokat, gazdák, béresek és szolgák bérjegyzékeit, katonaillesztési lajstromokat tartalmaz.

A B) polgári kori iratanyag a) állaga, az önkormányzati iratok a közgyűlési jegyzőkönyvek teljes sorozatát tartalmazza 1856–1949-ig. A b) állagban tanácsulési jegyzőkönyvek, iktatott közigazgatási iratok, valamint egyéb, az előjárás működése során keletkezett dokumentumok kutathatók. A c) állag anyagát a községgazdálkodási iratok (számadások, főkönyvek, fizetési lajstromok), a d) állagét az adóügyi és tulajdon-nyilvántartási dokumentumok képezik.

A fond iratanyagában történő kutatást korabeli segédletek, részletes raktári jegyzék és tematikai feltáró cédulák segítik

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László, Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)

Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977.

Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)

Karácsonyi János: Békésvármegye története. I–III. Gyula, 1896.

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 183–189. p.

Szabó Ferenc: Ansiedlung und Geschichte der Deutschen des Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. (A magyarországi németek néprajzához 1.) Red.: Ivan Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz. Budapest, 1975. 37–65. p.

Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és félszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 282–294. p.

BÉML V. 326. Mezőberény Nagyközség iratai 1737–1950 (1955). 41,68 ifm.

A)

a) Tanácsulési jegyzőkönyvek 1845–1849 (1863). 0,02 ifm.

b) Közigazgatási iratok 1756–1848 (1873). 1,4 ifm.

c) Úrbéri iratok 1739–1848 (1857). 0,56 ifm.

d) Adóügyek 1750–1848 (1853). 1,29 ifm.

- e) *Közseggazdálkodási iratok 1737–1848 (1856). 1,75 ifm.*
- f) *Bíráskodási iratok 1765–1847 (1861). 0,38 ifm.*
- g) *Tulajdonviszonyok 1774–1848 (1866). 0,62 ifm.*
- B)
- a) *Közgyűlési jegyzőkönyvek 1868–1950. 1,64 ifm.*
- b) *A községi előjáróság közigazgatási iratai 1848–1950 (1952). 10,28 ifm.*
- c) *A községi háztartással kapcsolatos iratok 1851–1950. 3,56 ifm.*
- d) *Külön kezelt iratok (1798) 1848–1949. 3,66 ifm.*
- e) *Katonai, hadigondozási és népmozgalmi iratok 1850–1947. 2,26 ifm.*
- f) *Gyámügyi iratok 1849–1948 (1953). 2,34 ifm.*
- g) *Vegyés nyilvántartások (1832) 1852–1950. 0,44 ifm.*
- h) *Adóigazgatással kapcsolatos iratok 1860–1950 (1955). 4,38 ifm.*
- i) *Tulajdon-nyilvántartási- és átruházási iratok 1850–1950 (1951). 6,42 ifm.*
- j) *Hagyatéki ügyek 1911–1937. 0,53 ifm.*
- k) *A községi orvos iratai 1942. 0,01 ifm.*
- l) *A községi üzemek iratai 1940–1943. 0,02 ifm.*
- m) *A Mezőberényi Községi Iskolaszék iratai 1894–1910. 0,12 ifm.*

Mezőberény egyike Békés megye legrégebbi helységeinek, már az Árpád-korban lakott település volt. Később a gyulai váruradalom részévé vált. A török hódoltság korában többször elnéptelenedett, majd 1723-tól, akkori földesura, báró Harruckern János György telepítési akcióinak eredményeképpen újjáalakult. Evangélikus németek, evangélikus szlovákok és református magyarok kezdtek itt új életet. A legelső német család 1723-ban érkezett, a Gyulára érkezett telepesek közül. Két év múlva, szervezett csoportban 18 család települt be. A következő évtizedekben az első német telepesek nagyobb része (hat család kivételével) felkerekedett, és máshol próbált szerencsét. Az 1730-as évek végén pusztító pestisjárványt követően csaknem ötven család érkezett Mezőberénybe, részben Württemberg környékéről, Svábföldről, a Saar-vidékről, Hessenből, Westfáliából, másrészt a belső vándorlás eredményeképpen Baranya, Pest és Tolna megyékből. Mezőberény németajkú népessége 1852-ben 2245 fő (26,17%), 1910-ben 2977 fő (22,43%), 1941-ben 1691 fő (11,60%) volt. A háromnyelvű és nemzetiségű lakosság példamutató módon élt együtt a településen. A helyi előjáróságot minden választás során a nemzetiségek arányának figyelembevételével alakították meg. A bírót évente más-más nemzetiség adta.

Mezőberény a 19. század második felére tipikus alföldi mezővárossá vált. Számottevő parasztpolgárságának gazdasági erejét az 1858-ban átadott Szolnok–Arad vasútvonal berényi megállóhelye, a mezőgazdasági termények – gabona, állatok – szállításának korszerű lebonyolítási lehetőségével, tovább erősítette. Kulturális téren az 1802–1834 között itt működő első Békés megyei gimnázium révén vált ismertté. A II. világháborút követően, 1945 januárjában több mint ötszáz német nemzetiségű lakost köteleztek munkaszolgálatra, és szállítottak el „malenkij robot”-ra a Szovjetunióba. 1946-ban csaknem ezer németajkú lakost telepítettek ki.

Mezőberény község gazdag iratanyagában kiemelkedő forrásértéket képviselnek a feudális kori iratok, amelyek részletes adatokat nyújtanak mind a községvezetési, mind pedig a jellegzetesen feudális kori úrbéri viszonyokat illetően. A polgári kor iratai sokrétűen tájékoztatnak a község gazdasági és társadalmi fejlődéséről. Ezen korszak legfőbb dokumentumai a tanácsulési és képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Érdeklődésre tarthatnak számot a katonai, hadigondozási és népmozgalmi iratok.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László – Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban 1945–1949. Gyula, 1990. (Gyulai Füzetek 4.)

Bonyhai Mihály: Mezőberény monográfiája. Mezőberény, 1934.

Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)

Karácsonyi János: Békésvármegye története. I–III. Gyula, 1896.

Mezőberény története I–II. Szerk.: Szabó Ferenc, Mezőberény 1973.

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 296–300. p.

Szabó Ferenc: Ansiedlung und Geschichte der Deutschen des Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. (A magyarországi németek néprajzához 1.) Red.: Ivan Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz. Budapest, 1975. 37–65. p.

Szabó Ferenc: A Békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In: Két és félévszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 25.) 299–319. p.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. In: Békési Élet 1980. 3. sz. 282–294. p.

VI. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS TERÜLETI SZERVEI

BéML VI. 101. A Gyulai Pénzügyigazgatóság iratai 1905–1950. 2,74 ifm.

Lásd: BKMÖL VI. 101. A pénzügyigazgatóságokat az 1889. évi XXVIII. tc. hozta létre. Még ugyanabban az évben Gyulán is megszervezték az intézményt, és az egykori Korona vendéglő épületében helyezték el, majd 1905-ben beköltözött a megyeházával szemközti új székházba. Az I. világháború után állami építkezéssel kibővítették a második emelettel, amelyet 1923-ban vettek használatba. A közigazgatás 1950. évi átszervezésekor a 3050/1950. PM sz. rendelet intézkedett többek között a Gyulai Pénzügyigazgatóság átalakításáról is. A rendelet végrehajtását 1950. március 16-án kezdték meg.

A pénzügyigazgatóság iratanyagának töredéke került a levéltár őrizetébe. Érdeklődésre tarthatnak számot a népbírószági ítéletek végrehajtását követő vagyonekbevételek iratai (0,36 ifm.) 1947–1950-ból.

BéML VI. 103. A Békés Vármegyei Földmérési Igazgatóság (Békéscsaba) iratai 1852–1950. 3,7 ifm.

Az iratanyagban többek között Almáskamarás község telekkönyvi nyilvántartásai (1942–1946), elkobzott almáskamarási ingatlanok lajstromai (1948), valamint Gyoma, Gyula és Mezőberény földreformmal kapcsolatos iratai kutathatók.

BéML VI. 105. A Gyulai Állami Adóhivatal iratai 1946–1948. 0,05 ifm.

Lásd: BKMÖL VI. 108. és XXIV. 114. A csekély mennyiségű fennmaradt iratanyag kutatása laponkénti átnézéssel lehetséges.

BéML VI. 108. A Gyulai Forgalmi Adóhivatal iratai 1946–1948. 0,03 ifm.

BéML VI. 205. Az Eleki járás gazdasági felügyelőjének iratai 1924–1946. 0,36 ifm.

A Járási Gazdasági Felügyelőség a vármegyei szervezeten belül az egyes járások földművelésügyi irányító és ellenőrző szakhivatala volt. Az eleki gazdasági felügyelő felettes szerve a Csanád megyei Vármegyei Gazdasági Felügyelőség (Makó) volt. Feladatkörébe tartozott a gazdálkodással – földművelés és állattenyésztés – kapcsolatos ügyek ellenőrzése, és az ezzel kapcsolatos felsőbb rendeletek végrehajtása és felügyelete.

Az iratanyag érdekes adatokat tartalmaz a járás mezőgazdasági helyzetéről (vetésterület nagysága, termésjelentések, állatállomány nagysága és annak egészségügyi helyzete, a nagy és kisgazdaságok általános helyzete stb.). Kutathatók a fond anyagában az 1938–39. évben

Németországban mezőgazdasági munkát vállalók községenkénti névsorai is. Az iratokhoz iktató-mutatókönyv nincsen, így csak egyenkénti átnézéssel lehet tájékozódni.

BéML VI. 301. A Gyulai Kerületi Iparfelügyelőség iratai 1905–1949 (1950). 8,06 ifm.

Az iparfelügyelői kerületeket az 1893. évi XXVIII. tc. hozta létre, 1894. március 28-i hatállyal. Főhatóságuk a Kereskedelemügyi Minisztérium volt, majd az Iparügyi Minisztérium megalakulása után, 1935-től az Iparügyi Minisztérium lett. Az iparfelügyelőségek hatáskörébe tartozott a gyárak és a nagyobb ipartelepek ellenőrzése, az ipari ügyekre vonatkozó törvények és rendeletek betartatása, a balesetek megelőzését szolgáló intézkedések végrehajtásának ellenőrzése, a gőzkazánok vizsgálata. Eredetileg 17 iparkerületet szerveztek, később húszra módosították a beosztást. Békés megye Gyula székhellyel 1905. november 1-től alkotott önálló kerületet.

A fond forrásértéke a megye 20. századi ipartörténetét illetően jelentős. Az iratanyagban kutathatók ipar-nyilvántartási lapok (a munkaadókra és a foglalkoztatottak számára vonatkozó adatokat tartalmaznak), valamint Almáskamarás, Elek, Gyoma, Gyula és Mezőberény ipartelep-nyilvántartási törzslapjai is. Az iratanyagban történő keresést iktatók és mutatók segítik.

BéML VI. 501. A Békés Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1919–1950. 12,54 ifm.

a) Iktatott iratok és nyilvántartó könyvek 1919–1950. 1,38 ifm.

b) Személyi iratok 1945–1949. 11,16 ifm.

Lásd: BKMÖL VI. 502. Békés megyének 1876-ig Csongrád megyével közös tanfelügyelője volt, majd ettől fogva önálló királyi tanfelügyelőt kapott. A tanfelügyelő állami tisztviselő volt, az illetékes miniszter nevezte ki.

A Békés megyei tanfelügyelőség 1919 előtti iratai megsemmisültek, nem kerültek levéltárba. A fennmaradt iratanyag forrásértéke oktatástörténeti szempontból kiemelkedő. Különösen értékesek az 1935-ben és 1941–1943-ban készült részletes iskolai statisztikák. Segédkönyvek nincsenek, a dokumentumok átnézéssel kutathatók.

BéML VI. 601. A Gyulai Hadigondozó Iroda iratai 1918–1922. 0,7 ifm.

A hadigondozó iroda az I. világháborúban részt vett katonákkal kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza. Az iktatott iratanyagban történő kutatást névmutató segíti. Fennmaradt még az Egyszeri segélyek naplója az 1918–1922. évekből.

Irodalom:

Scherer Ferenc: Gyula város története 2. Gyula, 1938.

Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, [1932].

VII. A JOGSZOLGÁLTATÁS TERÜLETI SZERVEI

Lásd: BFL VII.

BéML VII. 1. A Gyulai Kir. Törvényszék iratai 1876–1949. 18,24 ifm.

a) Elnöki iratok 1919–1939. 0,12 ifm.

b) Polgári peres iratok 1920–1949. 7,8 ifm.

c) Büntető peres iratok 1919–1949. 3,72 ifm.

d) Cégbírósági okmánytár 1876–1946. 5,76 ifm.

e) Kényszeregyezési és csődügyek 1928–1930. 0,12 ifm.

f) Hitbizományi iratok 1915. 0,72 ifm.

A királyi törvényszékek felállítását az 1871. évi XXXI. tc. rendelte el. Ennek értelmében alakult meg a Békésgyulai (később Gyulai) Királyi Törvényszék. A következő hat királyi járásbíróóság tartozott a fennhatósága alá: békési, békésgyulai, békéscsabai, orosházi, szarvasi és szeghalmi.

A fond gazdag iratanyagából különösen a d) állag cégbíróisági okmánytára jelentős a német nemzetiség történetének kutatása szempontjából. Számos almáskamarási (4), eleki (12), gyulai (16) és mezőberényi (8) vállalat, cég fontos adatait tartalmazzák a dokumentumok.

BéML VII. 2. A Békési Kir. Járásbíróóság iratai (1864) 1873–1950 (1969). 34,51 ifm.

a) Polgári peres iratok 1915–1949. 2,67 ifm.

b) Peren kívüli, hagyatéki iratok 1896–1942 (1969). 9,4 ifm.

c) Büntető peres iratok 1915–1942. 0,84 ifm.

d) Telekkönyvi iratok 1891–1940. 11,76 ifm.

e) Telekkönyvhöz érkezett beadványok (1864) 1873–1950 (1955). 9,84 ifm.

Lásd: BKMÖL VII. 4. A Békési Királyi Járásbíróóság 1871-ben alakult, és a Békésgyulai (Gyulai) Királyi Törvényszék alá tartozott. Székhelye Békésen volt. A német nemzetiség történetének kutatása szempontjából a Mezőberény községhez kapcsolódó dokumentumok, különösen a b) állag peren kívüli és hagyatéki, valamint a d) és e) állagok telekkönyvi iratai jelentősek.

BéML VII. 4. A Gyulai Kir. Járásbíróóság iratai 1925–1949 (1953). 3,68 ifm.

a) Elnöki iratok 1943–1949 (1953). 0,36 ifm.

b) Peren kívüli iratok 1947–1949. 0,62 ifm.

c) Telekkönyvi iratok 1925–1944. 2,7 ifm.

A Gyulai Királyi Járásbíróóság 1871-ben alakult (eredetileg Békésgyulai Királyi Járásbíróóság néven), és a Békésgyulai (Gyulai) Királyi Törvényszék alá tartozott. Székhelye Gyulán volt. A német nemzetiség történetének kutatása szempontjából a Gyula városhoz kapcsolódó dokumentumok, különösen a telekkönyvi iratok bírnak jelentőséggel.

BéML VII. 8. A Gyulai Kir. Ügyészség (1945-től Gyulai Államügyészség) iratai 1884–1953 (1954). 16,96 ifm.

a) Elnöki iratok 1913–1953 (1954). 2,44 ifm.

b) Általános bűnügyi iratok 1914–1953. 13,3 ifm.

e) Fogházügyi iratok 1884–1952. 0,28 ifm.

Lásd: BFL VII. 17. Az államügyészségek mellett 1945–1950-ig a politikai perek lefolytatására népjegyészségeket állítottak fel. Békés megyében a Gyulai Népjegyészség 1945–1948 között működött.

BéML VII. 10. A Gyulai Kir. Törvényszéki Fogház iratai 1880–1944. 10,64 ifm.

A fondot iktatott iratok, törzskönyvek, törzskönyvi névmutatók és értesítő jegyzékek alkotják.

BéML VII. 154. Márki János gyulai közjegyző iratai 1892–1920. 1,92 ifm.

Lásd: BFL VII. 152. A közjegyző jogkörét az 1886. évi VII. tc. tartalmazza. Hatáskörébe tartozott a különféle közokiratok (adás-vételi, szolgálati, házassági, ajándékozási, eltartási, életjáradéki, vagyónátruházási, bérleti stb. szerződések, adóssági nyilatkozatok, osztályos egyezségek stb.), végrendeletek felvétele és megőrzése. A közjegyzői iratok a polgári-parasztpolgári társadalom különböző rétegeinek életviszonyait, vagyoni állapotát, szokásait kutatók számára szolgáltatnak kitűnő adatbázist.

Márki János közjegyző iratanyaga a gyulai németek szempontjából érdekes.

BéML VII. 151. Miskolczy Barnabás gyulai közjegyző iratai 1875–1877. 0,12 ifm.

Miskolczy Barnabás közjegyzői iratanyagában a gyulai németek közjegyzői dokumentumai kutathatók.

BéML VII. 152. Pally János gyulai közjegyző iratai 1877–1880. 0,12 ifm.

Pally János közjegyző iratanyagában a gyulai németek közjegyzői dokumentumai kutathatók.

BéML VII. 153. Védél Károly gyulai közjegyző iratai 1880–1892. 0,36 ifm.

Védél Károly közjegyző iratanyagában a gyulai németek közjegyzői dokumentumai kutathatók.

VIII–XXVI. INTÉZETEK, INTÉZMÉNYEK

Lásd: BFL VIII.

BéML VIII. 54. A Szarvasi Állami Vajda Péter Gimnázium (korábban Ág. Ev. Vajda Péter Gimnázium) iratai 1796–1950. 5,44 ifm.

A szarvasi Ág. Ev. Gimnázium jogelődje a Békés-bánati Ág. Ev. Egyházmegye 1802-ben létesített mezőberényi gimnáziuma volt. Alapításában Boczkó Dániel szarvasi lelkész szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki Tessedik Sámuel szarvasi gazdasági iskolájának sikerén felbuzdulva látott hozzá a humán gimnázium szervezéséhez. A megalapítást 1802. május 19-én a szarvasi ótemplom falai között mondták ki, és székhelyül a vegyes – magyar, német, szlovák – lakossággal rendelkező Mezőberényt jelölték ki, ahol a nagybirtokos Wenckheim család áldozatkészsége segítette át az iskolát a kezdő évek nehézségein. Szarvasra 1834-ben települt át, ekkorra nőtte ki a mezőberényi szűk kereteket. Tágasabb előadótermekre, nagyobb iskolai épületre, alkalmas tanári lakásokra volt szükség ahhoz, hogy a nyugodt oktatást biztosítani lehessen, továbbá, hogy a tanárok gyakori vándorlásának elejét vegyék.

A levéltári fond anyagában helyet kapott a jogelőd mezőberényi iskola fennmaradt iratanyaga is (esperességi és tanácsülési jegyzőkönyvek, bizonyítványkönyv, jövevények anyakönyve). Az esperességi és a tanácsülési jegyzőkönyvek általában latin nyelvűek.

BéML VIII. 102. A Gyomai Polgári Fiú-és Leányiskola iratai 1920–1947. 0,55 ifm.

Az iskola 1920. szeptember 12-én nyílt meg négy osztállyal. Ekkor még külön igazgatás alatt állt a fiú- és a leányiskola. Fenntartási költségüket az állam fedezte, az épületet és a berendezést a község adta. 1922-ben közös igazgatás alá került a két intézmény, de úgy, hogy mindkettő megtartotta önállóságát. 1929-ben a Szív utcából a jobb oktatási-nevelési lehetőséget nyújtó Wodianer-féle árvaházba költözött, és itt működött 1943-ig. Ekkorra készült el a mai gimnáziumépület. 1924-ben már három hold gazdasági területtel rendelkezett az intézmény, ahol a fiúk ősszel és tavasszal heti három alkalommal gyakorlati munkát végeztek, télen a gazdasági eszközöket javították. A leányok ugyanakkor háztartási gyakorlaton vettek részt, és kézimunkát tanultak.

Az iratanyagban tantestületi jegyzőkönyvek, iktatott iratok, önképzőköri jegyzőkönyvek, előmeneteli és mulasztási naplók, valamint iskolai anyakönyvek kutathatók.

BéML VIII. 103. A Gyulai Polgári Fiúiskola iratai 1920–1948. 1,15 ifm.

A Gyulai Polgári Fiúiskola 1874. november 3-án nyílt meg. Az 1877/78. tanévtől kezdve a vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskola szervezésekor beígért államsegélyt is folyósította, és ettől kezdve megszűnéséig, ill. leányiskolává való átalakításáig az intézmény államsegélyes volt. Az 1881/82. tanévtől kezdődően rendkívüli tantárgyként francia nyelvet és gyorsírást is tanítottak.

1903. szeptember 1-jén megnyílt a gyulai római katolikus főgimnázium, és a vallás- és közoktatásügyi miniszter 52520/1903. sz. rendeletére a községi polgári fiúiskola 1903. szeptember 1-jétől fokozatosan megszűnt, s átadta helyét a községi polgári leányiskolának. 1907-től 1920-ig nem volt Gyulán polgári fiúiskola. 1920-ban a Gyulai Általános Ipartestület, Schreiber Ottó főgimnáziumi tanár kezdeményezésére és igazgatása alatt, társulati fiú polgári iskolát nyitott, amely éveken át kölcsöntermekben működött. 1928. július 1-jén Gyula város vette át az iskolát, és ettől kezdve községi jelleggel működött. Impozáns épülete 1928-ban épült fel, helyet adva az iparostanonc iskolának, a városi könyvtárnak és a múzeumnak is. Igazgatója Schreiber Ottó, a múzeumé és könyvtaré az iskola tanára, Implom József volt. Neves tanára volt még az intézménynek Istvánfalvy (Schröder-Ewoldt) Miklós testnevelő, akinek külön személyi fondja van a levéltárban, iskolatörténeti dokumentumokkal.

A fond anyagában iktatott iratokat (1920–1947), főnévkönyveket (1923–1944), iskolai anyakönyveket (1921–1948), valamint magánvizsgázók törzskönyveit lehet kutatni.

BéML VIII. 104. A Mezőberényi Állami Polgári Fiú- és Leányiskola iratai 1895–1948. 3,64 ifm.

Az iskolát az 1895/96. tanév elején, községi jelleggel szervezték. 1898. szeptember 1-től államsegélyes községi polgári fiú- és leányiskolaként működött. 1904. évi szeptember 1-től fokozatosan átvette a tanerőket az állam, majd az 1907/1908. tanévtől teljesen állami fenntartásúvá vált. Az 1945–1946. tanévben megindult a polgári iskolai keretek között az általános iskolai oktatás. Ettől kezdve a polgári iskola első osztályai helyét az általános iskola ötödik osztályai vették át. 1947/1948. tanévben végzett az utolsó polgári IV. osztály, és az épületet, a felszerelést, a nevelőtestületet teljes egészében a Mezőberényi 2. Sz. Állami Általános Iskola vette át. Az iskolában önképzőkör és ifjúsági vöröskereszt mozgalom is működött.

Forrásérték szempontjából legjelentősebb a tantestületi és ellenőrző értekezletek jegyzőkönyve (1905–1947), valamint az iktatott iratok 1896–1945-ig terjedő sorozata. Utóbbi irategyüttes kutatását iktató- és mutatókönyvek segítik. Az iskola felszereléséről a szakleltárak tartalmazzak figyelemre méltó adatokat.

BéML VIII. 268. Az Almáskamarási Állami Elemi Népiskola iratai 1902–1947. 0,25 ifm.

A község első elemi iskolája – a fond egyik irata szerint – a betelepedést követő évben, 1843-ban létesült. Az egy tantermes (tanítói lakással is rendelkező) épületet a község tartotta fenn. A tanítók fizetését és az iskola egyéb fenntartási költségeit a római katolikus egyház biztosította. A gyorsan növekvő tanulói létszám miatt hamarosan újabb épület felállítására volt szükség. 1885-ben a község saját kezelésébe vette az iskolát, és újabb egy tantermes épületet emelt. 1900-ban államosították az intézményt. 1902-ben egy újabb épületben a harmadik tanítói állást is megszervezték. 1927 őszén egy újonnan épült, három tantermes iskolát adtak át.

A fond gondnoksági és tantestületi jegyzőkönyveket, valamint osztálykönyveket és törzskönyveket őriz.

BéML VIII. 147. Az Eleki Elemi Népiskola iratai 1878–1903. 0,17 ifm.

Az eleki községi fenntartású elemi 1948-ban államosították. Iratanyagából csekély mennyiség került a BÉML-ba. Iskolai anyakönyveket, előmeneteli és mulasztási naplókat lehet kutatni az 1878–1903 közötti időszakból.

BÉML VIII. 164. A Gyulai R. K. Elemi Népiskola iratai 1868–1948 (1949). 0,5 ifm.

A Gyulai Római Katolikus Iskolát kezdetben két iskola, a belvárosi és a józsefvárosi (németvárosi) alkotta. Anyakönyveiket is legtöbbször egy kötetben találjuk. A józsefvárosi iskola a németek betelepülése után, 1725-ben létesült. 1807-ig koedukáltan működött, ekkor különválasztották a fiúkat a leányoktól. Az iskola anyakönyvei kerültek a levéltár őrizetébe.

BÉML VIII. 259. A Gyula-külterületi Állami Elemi Iskola iratai 1921–1943. 0,27 ifm.

A Gyula külterületi Állami Elemi Iskolát 1921-ben szervezték meg. A gyulai tanyai iskolák előrehaladási naplói találhatóak a fond anyagában.

BÉML VIII. 257. A Gyula–Szentbenedeki Állami Elemi és Általános Iskola iratai 1896–1948. 0,17 ifm.

Az intézmény eredetileg uradalmi iskolaként működött. Gróf Wenckheim Antal örökösei alapították, és tartották fenn az 1890-es évek második felétől. Abban az időben ez volt a legkisebb tanulói létszámú tanintézet Gyulán. 1900-ban 12 fiú és 13 leány tanult az iskola négy osztályában, egy tanító és egy hitoktató vezetésével. 1906. október 1-jén a város átvette az uradalomtól, Nickmann Rezső tanítóval együtt. A fond anyaga iskolai anyakönyveket, előmeneteli és mulasztási naplókat tartalmaz. Ez utóbbiak 1921-től a Gyula-külterületi Állami Elemi Iskola fondjában találhatóak

BÉML VIII. 287. A Mezőberényi Ág. Ev. Németajkú Leányiskola iratai 1842–1894. 0,06 ifm.

Az iskola 1745-ben alakult. Eleinte a kevés számú növendék miatt a fiú és leány növendékek egy tanodába jártak, és csak később (1800 körül) létesítettek külön-külön iskolát számukra. A német ajkúak iskolája később az I. kerületi evangélikus iskola lett. A fennmaradt jegyzőkönyveknek jelentős forrásértékük van (az első egyház- és iskolatörténetet is tartalmaz).

BÉML VIII. 288. A Mezőberényi Ág. Ev. Németajkú Fiúiskola iratai 1842–1905. 0,08 ifm.

Az iskolát 1745-ben nyitották meg. Anyakönyvei maradtak fenn.

BÉML VIII. 289. A Mezőberényi Ág. Ev. Németajkú Külső Vegyes Iskola iratai 1865–1884. 0,03 ifm.

Az iskola alapításának időpontja nem ismert. Iratanyagából egy kötet maradt fenn, ennek első részében az intézmény működésére vonatkozó német nyelvű bevezető olvasható, emellett anyakönyvi adatok kutathatók benne.

Irodalom:

Szentesi Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, [1932].

Scherer Ferenc: Gyula város története. Gyula, 1938.

Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977.

Mezőberény története I–II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973.

IX. TESTÜLETEK

Céhek és ipartársulatok

Lásd: BFL IX. 1.

BéML IX. 1. A Gyulai Asztaloscéh iratai 1840–1872. 0,01 ifm.

A céh 1818-ban alakult. A fondot egyetlen befizetési könyv alkotja.

BéML IX. 2. A Gyulai Cipészceh iratai 1846–1871. 0,01 ifm.

A céh 1840-ben alakult. A fondban egy önkéntes kórházi befizetéseket tartalmazó nyugtakönyv és Lintenperger Ádám cipész 1866. évi mesterlevele található.

BéML IX. 3. A Gyulai Kosárfonóceh iratai 1833. 0,01 ifm.

A fond a céh 1833. évi céhlevelét őrzi.

BéML IX. 4. A Gyulai Kötélverőceh iratai 1829–1871. 0,01 ifm.

A gyulai kötélverő mesterek 1828-ban alapították szervezetüket. A fond egy önkéntes kórházi befizetéseket tartalmazó nyugtakönyvből (1846–1871) és 16 attestamentumból (1829–1858) áll.

BéML IX. 5. A Gyulai Német Vargák Céhének iratai XIX. sz. első fele. 0,01 ifm.

A németgyulai céh 1837-ben alapult. A fond anyagát egy 19. század első feléből származó céhszabályzat alkotja.

BéML IX. 6. A Gyulai Pintércéh iratai 1833. 0,02 ifm.

A céh 1775-ben alakult, majd 1833-ban újjászerveződött. Irataiból az 1833. évi céhlevel és egy céhszabályzat maradt fenn.

BéML IX. 7. A Gyulai Szabóceh iratai 1818–1871. 0,06 ifm.

A szabóceh eredetileg 1781-ben alakult. 1818-ban újraszervezték. Ekkor kapott céhszabályzata, bevételek és kiadások jegyzőkönyve (1842–1871), valamint a „gyulai szabó ifjúság” 1829–1871. évi névsora kutatható a fondban.

BéML IX. 8. A Gyulai Sziójgyártóceh iratai 1818. 0,01 ifm.

A gyulai sziójgyártók 1776-ban alakították meg a céhet, majd 1818-ban új kiváltságlevelet kaptak. A fond anyagát az 1818. évi privilégiumlevel és céhszabályzat alkotja.

BéML IX. 13. A Mezőberényi Csizmadiaceh iratai 1805–1883. 0,05 ifm.

Az iratanyag két kötetből áll, az egyik tanoncok és legények, valamint mestereik jegyzéke (1805–1883), a másik egy pénztári napló (1821–1877). A céh 1819-ben kapott privilégiumlevelet.

BéML IX. 14. A Mezőberényi Asztalos-, Lakatos-, Esztergályoscéh iratai 1819–1884. 0,06 ifm.

A fondképző 1819-ben egyesült (vegyes) céhként jött létre. Szabadalomlevelét I. Ferenc királytól (1792–1835) kapta, kovács, kerékgyártó, asztalos, lakatos és esztergályos mesteremberek szervezeteként. A vegyes céh közös szervezeti keretben működött, majd különféle nézeteltérések miatt 1830-ban jegyzőkönyvbe foglalták a különválást. Ezen a néven 1875-ig működött céh, majd ipartársulattá alakult. 1884-ben, a helyi ipartestület megalakulásakor szűnt meg.

Az iratanyag a céh 1819. évi articulussainak másolatát, az 1819–1884 között vezetett jegyzőkönyveket, mesterek és legények 1835–1884 évek közötti jegyzékét, valamint az 1865–1884. években vezetett bevételi és kiadási naplót tartalmazza.

Ipartestületek

Lásd: BFL IX. 211.

BéML IX. 266. Az Almáskamarási Ipartestület iratai 1902–1936 (1949). 0,11 ifm.

Az ipartestület iratai közgyűlési jegyzőkönyveket (1934–1949), 1926–1936. évi iparlajstromokat, kiadott munkakönyvek nyilvántartását (1926–1949), segédek nyilvántartási főkönyvét (1926–1937), valamint pénztári főkönyvet tartalmaz (1930–1946).

BéML IX. 209. Az Eleki Ipartestület iratai 1884–1949. 0,17 ifm.

Az ipartestület anyagát egy 1884–1909. évi iparlajstrom, valamint tanoncszerződési lajstromok (1915–1949) alkotják.

BéML IX. 211. A Gyomai Ipartestület iratai 1914–1949 (1950). 0,49 ifm.

Az ipartestület (alakult 1897-ben) fondjában iktatott iratok (1944–1948), segédnyilvántartások (1914–1946), segédek munkakönyv kiadási nyilvántartásai (1938–1949), valamint munkakönyvek nyilvántartásai (1915–1950) találhatóak.

BéML IX. 212. A Gyula és Vidéke Ipartestület (1936-ig Gyulai Általános Ipartestület) iratai (1869) 1914–1949 (1950). 5,79 ifm.

a) Jegyzőkönyvek, költségvetések, zárszámadások 1914–1948. 0,39 ifm.

b) Iktatott iratok 1917–1948. 2,71 ifm.

c) Szakképesítéssel, ipargyakorlással kapcsolatos iratok, nyilvántartások (1869) 1914–1949 (1950). 2,69 ifm.

Az 1872. évi első magyar ipartörvény hatására a gyulai iparosok 1874-ben három ipartársulatot alakítottak. A törvényhatóság felszólítására valamennyi céh (a kádárok kivételével) belépett valamelyik társulatba. Az 1884. évi XVII. tc. értelmében ipartestületeket alakíthattak azokban a városokban, ahol legalább száz fő iparos tevékenykedett, és kétharmad részük a megalakítás mellett foglalt állást. Gyulán évtizedekig elhúzódott az ipartestület létrehozásának ügye, az iparosok egy csoportja ragaszkodott a társulati formához. 1912-ben végre sikerült megegyezésre jutnia az iparos-társadalom tagjainak, és megalakították a gyulai intézményt. Még abban az évben megalkották az ipartestület alapszabályát is. A miniszteri jóváhagyás után, 1914 januárjában megalakult a közgyűlés és megválasztották a tisztkart. 1927-ben Pfaff Ferenc és Schneider Mátyás gyulai építészek tervei alapján, Titz Reinhardt építész- és Wiszt István ácsmester irányításával felépült a testület székháza. 1937-től Gyula és Vidéke Általános Ipartestületként működött, és három környező település is hozzá tartozott. A II. világháborút követően az 537

601/1949. BM sz. rendelet oszlatta fel az intézményt, és felszámolására a Pénzügyi Központot jelölte ki.

Az iratanyagban iparajstromok, tanoncnévsorok, segédnyilvántartások is kutathatók.

BéML IX. 215. A Mezőberényi Ipartestület (1937-től Mezőberényi és Köröstarcsai Ipartestület) iratai 1884–1949. 0,53 ifm.

Mezőberényben a megszűnő céhek helyett négy ipartársulat alakult (1872), majd 1884-ben, a XIV. tc. értelmében létrehozták az ipartestületet (hatósági engedélyezése 1888-ban történt meg). A testület csaknem minden iparüzőt tömörített. Felszámolása, a többi ipartestülethez hasonlóan, 1949-ben történt meg. A fond anyaga elsősorban segéd-és tanonclajstromokból áll.

BéML IX. 241. A Gyula Városi Hegyközség iratai. 1944–1949. 0,07 ifm.

A hegyközség iratanyagában jegyzőkönyvek (1947–1949), levelezések (1947–1949), névjegyzékek és kimutatások (1947–1949), valamint pénzgazdálkodással kapcsolatos dokumentumok (1944–1949) kutathatók.

BéML IX. 239. A Békés Vármegyei Vitézi Szék iratai 1922–1944. 0,12 ifm.

A fond anyagában vitézi széki iratok 1922-től 1944-ig terjedő sorozata tarthat számot érdeklődésre.

BéML IX. 273. Az Eleki Járás Vitézi Szakaszának iratai 1922–1943. 0,12 ifm.

A vitézi szakasz fondjában a szakasz hadnagyának iratai, körlevelek, valamint egyéb levelezések nyertek elhelyezést.

Irodalom:

Bálint Ferenc – Szabó Ferenc: Ipartestületi iratok selejtezése. (A Gyulai Állami Levéltár tapasztalatai). In: Levéltári Szemle 1966. 3. sz. 639–651. p.

Bíró György: A Gyulai Általános Ipartestület. In: Tanulmányok a kézműipar történetéből. Szerk.: Csiffáry Gergely – Dóka Klára. Veszprém, 1999. 241–264. p.

Magyar Néprajzi Lexikon II. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1979. 518–520. p.

Mezőberény története I–II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973.

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend első évtizedének története. In: Hadtörténelmi Közlemények 1997. 1. sz. 49–81. p.

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. Hadtörténelmi Közlemények 2000. 1. sz. 35–78. p.

X. EGYESÜLETEK, (TÖMEG)SZERVEZETEK, PÁRTOK

Lásd: BFL X.

BéML X. 3. A Mezőberényi „Hűség a Hazához” Mozgalom iratai 1942–1945. 0,04 ifm.

A II. világháború alatt a mezőberényi német ajkú lakosság körében megindult a Volksbund szervezet kiépítése. Végeredményben ezzel szemben bontakozott ki a „Hűség (hűséggel) a hazához” mozgalom. Szervezői és vezetői, Bartolf József és Monostori (Maász) Márton, az alakuló összejövetelen kinyilvánították, hogy vannak Magyarországon olyan németek, akik magyarnak érzik és vallják magukat. A mezőberényi hűség mozgalom tagjainak száma 1942-ben

392 fő volt. A következő évben további 186 személy csatlakozott a szervezethez. A tagság 1944-ben tovább bővült, de az újonnan belépett tagok száma nem ismert. A mozgalomhoz elsősorban a magukat magyar anyanyelvűnek valló németek csatlakoztak, de jelentős számban támogatták a szervezkedés célját a magukat németnek vallók is. Összejöveteleiket rendszeresen tartották, és mindvégig szemben álltak a Volksbund mozgalommal.

BéML X. 8. A Magyar Függetlenségi Népfront Eleki Bizottságának iratai 1949. 0,05 ifm.

A fond anyagát jórészt bizottsági ülésjegyzőkönyvek, politikai megbízhatósággal kapcsolatos ügyek iratai teszik ki, de kutathatók benne egy eleki „sváb kulák” elleni feljelentés aktái is.

BéML X. 9. A Magyar Függetlenségi Népfront Gyulai Bizottságának iratai 1949–1951. 0,06 ifm.

Az iratanyagot bizottsági ülésjegyzőkönyvek és politikai megbízhatóság igazolásával kapcsolatos iratok teszik ki. A dokumentumok kutatását megkönnyíti az 1949–1951. évi iktató.

BéML X. 24. A Magyar Függetlenségi Népfront Mezőberényi Bizottságának iratai 1949–1950. 0,07 ifm.

BéML X. 52. A Gyula–józsefvárosi Földművelő Olvasókör iratai 1930–1936. 0,02 ifm.

Az olvasókör 1884-ben alakult Scherer Benedek kezdeményezésére. A fond anyagában alapszabály módosítással kapcsolatos iratok és könyvtári katalóguskönyv található.

BéML X. 57. A Gyula–szentbenedeki Tanyai Földművelők Olvasókörének iratai 1930–1949. 0,02 ifm.

Az olvasókör anyagát általános iratok és egy pénztárkönyv alkotják.

BéML X. 101. A Gyulai Háztulajdonosok Egyesületének iratai 1925–1946. 0,32 ifm.

Az egyesület iratanyagából a tagnyilvántartó kartonok (1936–1943), valamint a tagdíjbeszedőkönyvek (1935–1943) tarthatnak számot érdeklődésre.

BéML X. 201. A Gyulai Önkéntes Tűzoltó Egylet iratai 1886–1943. 0,86 ifm.

A fond anyagát általános iratok, valamint szolgálati könyvek sorozata alkotja.

BéML X. 209. A Mezőberényi Önkéntes Tűzoltó Testület iratai 1874–1946. 0,1 ifm.

A fond közgyűlési, parancsnoksági ülési jegyzőkönyveket, alapszabályokat, szabályrendeleteket és vegyes iratokat tartalmaz.

Irodalom:

Gyula a fordulat évétől az 1970-es évtizedig. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyula 1987.

Három szabad évtized Gyulán 1944–1974. Szerk.: Marsi Gyula, Szabó Ferenc. Gyula, 1975.

Mezőberény története I–II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973.

Scherer Ferenc: Gyula város története 1–2. Gyula, 1938.

XI. GAZDASÁGI SZERVEK

Lásd: BKMÖL XI.

BéML XI. 17. A Gyulai Földművelők Gőzmalma Rt. iratai 1912–1949. 0,8 ifm.

Az iratanyagban igazgatósági és felügyelőbizottsági jegyzőkönyvek, javadalmasági nyilvántartások, céglevelezés és egy részvénykönyv található.

BéML XI. 13. A Stéberl Húsüzem (Gyula) iratai 1928–1948. 6,22 ifm.

A fond anyaga a cég budapesti képviselőjének iratait, a céglevelezés, személyi-és bérügyek, pénz- és számviteli ügyek, valamint a hadseregellátás iratait tartalmazza.

BéML XI. 212. A Békés Vármegyei Takarékpénztári Egyesület Eleki Fiókjának iratai 1926–1948. 0,44 ifm.

A takarékpénztár iratait céglevelezések, OTI ügyek, mérlegek és számviteli nyilvántartások alkotják.

BéML XI. 215. A Békés Vármegyei Takarékpénztári Egyesület Gyomai Fiókjának iratai 1929–1949. 0,78 ifm.

A fond anyaga betét- és főkönyvekből, céglevelezésekből és kölcsönügyek irataiból áll.

BéML XI. 224. Az Első Gyulavárosi Takarékpénztár iratai 1927–1949. 1,41 ifm.

A takarékpénztár fondjában céglevelezések és takaréktöke könyvek találhatók.

BéML XI. 217. A Békés Vármegyei Takarékpénztári Egyesület Mezőberényi Fiókjának iratai 1926–1948. 0,13 ifm.

A mezőberényi takarékpénztári egyesület fiókjának iratanyaga fő-, váltó- és pénztárkönyvből áll.

BéML XI. 228. A Mezőberényi Gazdasági Takarékpénztár Rt. iratai 1917–1948. 0,3 ifm.

A fondban betétkönyvek és egyes naplók kutathatók.

BéML XI. 243. Az Almáskamarási Hitelszövetkezet iratai 1928–1947 (1949). 0,04 ifm.

Az iratanyag előlegek könyvéből és pénztárkönyvből áll.

BéML XI. 275. Az Eleki Hitelszövetkezet iratai 1943–1947 (1950). 0,02 ifm.

A hitelszövetkezet irataiból a kölcsön-megszavazási jegyzőkönyvek kerültek a levéltár őrizetébe.

BéML XI. 274. A Gyomai Hitelszövetkezet iratai 1941–1944. 0,03 ifm.

A hitelszövetkezet anyaga kölcsön-megszavazási jegyzőkönyvekből áll.

BéML XI. 281. A Gyoma–endrődi Hitelszövetkezet iratai 1900–1943. 0,08 ifm.

A fondot közgyűlési jegyzőkönyvek, levelezések, mérleg- és nyereségszámlák, valamint a tagok nyilvántartása alkotja.

BéML XI. 273. A Mezőberényi Hitelszövetkezet iratai 1920–1947 (1950). 0,1 ifm.

A hitelszövetkezet anyagában közgyűlési, igazgatóbizottsági és felügyelőbizottsági jegyzőkönyvek, főkönyv, üzletrész-nyilvántartás, valamint kölcsön-megszavazási jegyzőkönyv kutatható.

BéML XI. 603. A Gyulai Uradalom iratai 1772–1827. 0,17 ifm.

Gyulát és a korabeli Békés megye csaknem egész területét 1720-ban Harruckern János György osztrák élelmezési alezredes kapta adományul. Harruckern János György halála után (1742) fia, Harruckern Ferenc és leánytestvérei örökölték az uradalmat. Harruckern Ferenc 1775-ben bekövetkezett halála után a birtokot 1798-ig egységesen kezelték, majd öt rátára – gyulai, békési, szarvasi, szentesi és csabai – osztották. A gyulai ráta gróf Károlyi Antalné Harruckern Jozefa révén a Károlyiak, majd a további öröklődés eredményeként 1801-től 1888-ig a Wenckheim birtokába került. Az uradalom 1723-tól 1851-ig pallosjoggal (ius gladii) rendelkezett.

Az uradalom és a Harruckern–Károlyi család iratai a Magyar Országos Levéltárban található (mikrofilmen a BéML-ban is kutatható az iratanyag.). A BéML a fondképző család iratainak csupán szerény töredékével rendelkezik. Az iratanyag forrásértéke töredékessége ellenére is jelentős.

Az uradalom irataiból úriszéki jegyzőkönyveket, rendkívüli gazdasági ülések jegyzőkönyvét, tanácskozási jegyzőkönyvet és különféle nyilvántartásokat őriz a levéltár. Az úriszéki jegyzőkönyvek jól használhatók gazdasági, társadalomtörténeti és néprajzi vizsgálódásokhoz. A kötetek latin és magyar nyelvűek. A jegyzőkönyvek 1792–1797. évi kötetéhez névmutatót készítettek (töredékesen maradt meg, G–Z-ig). A rendkívüli gazdasági ülések és a tanácskozások jegyzőkönyvei német nyelvűek. Az iratok átnézéssel kutathatók.

BéML XI. 601. Wenckheim József Antal és Örökösei Kígyósi Uradalmának iratai 1789–1945. 0,13 ifm.

A Harruckern család birtokait 1798. február 24-én felosztották a leányági örökösök között. Egyikük leszármazottja, gróf Wenckheim József Antal 1807-ben az általa örökölt uradalom központját Kígyóson rendezte be. Wenckheim József Antal 1852-ben halt meg. Birtokait leányára, Wenckheim Krisztinára hagyta (a fondban megtalálható a végrendelet), aki 1872-ben házasságot kötött unokatestvérével, gróf Wenckheim Frigyessel. 1924-ben, Wenckheim Krisztina halála után a kígyósi uradalmat fia, Wenckheim József örökölte.

Az iratanyag jelentős része Wenckheim József Antal idejéből való. Hiányossága ellenére is értékes forrásanyag. Az uradalmak gazdálkodására vonatkozó iratok elsősorban a 19. század első feléből maradtak meg (számadások készpénzről, terményekről, kilenced- és dézsmajegyzékek, összeírások). Közel két évtizedről megmaradtak a számadásokat jóváhagyó felmentvényi jegyzőkönyvek is. A jogszolgáltatás terén az úriszéki jegyzőkönyvek, a jobbágyok beadványai képviselnek sok szempontból használható forrásanyagot. Értékes adatokat szolgáltat az uradalom életéről a Wenckheim Krisztina kiskorúsága idején ülésező gyámi szék jegyzőkönyve (1855).

A fond többi része a családtagok személyi iratait, hitbizomány-alapítást, végrendeletet, osztályrész kimutatást tartalmaz. Az iratokhoz tartozó korabeli segédletek nem maradtak fenn. A dossziékba rendezett anyag átnézéssel kutatható.

BéML XI. 602. A Wenckheim örökösök uradalmainak iratai 1852–1944. 10,38 ifm.

- a) Számadások 1854–1943. 5,16 ifm.
- b) Békés és Arad vármegyei birtokokra vonatkozó iratok 1866–1886. 0,11 ifm.
- c) A Gyulai Uradalom iratai 1869–1888. 0,4 ifm.
- d) A sipeti birtok (Temes vármegye) iratai 1877–1885. 0,05 ifm.
- e) A Gyulai és a Sipeti Uradalom iratai 1889–1893. 0,07 ifm.
- f) A közös uradalmak iratai 1887–1924. 1 ifm.
- g) Az Akasztói Uradalom iratai 1909–1928. 0,37 ifm.
- h) A Vésztői Uradalom iratai 1912–1915. 0,13 ifm.
- i) A Csorvási Uradalom iratai 1914–1920. 0,1 ifm.
- j) A Dobozi Uradalom iratai 1852–1944. 2,95 ifm.
- k) Wenckheim Rudolf dobozi és csorvási uradalmának iratai 1883–1889. 0,03 ifm.
- l) A Sarkadi Uradalom iratai 1885. 0,01 ifm.

A fond a levéltár legteljesebben fennmaradt uradalmi fondja. Iratai gróf Wenckheim Antal (meghalt 1864-ben) utódainak birtokaira vonatkoznak. Az örökösök a birtokrészeket vásárlásokkal gyarapították, de a közös igazgatást fenntartották. 1909-ben az addigi vagyonszösséget családi egyezmény alapján megszüntették, de a közös igazgatást Doboz székhellyel változatlanul fenntartották. Az egyes gazdaságokat kasznárok, ispánok, intézők, főintézők irányították. A gazdaságokban önálló könyvelést és nyilvántartást vezettek, és azok felhasználásával a dobozi központi uradalmi igazgatás fogta össze a közös birtokok gazdálkodását. Pénztárkezelés és nyilvántartás külön-külön és együttesen is folyt. A fond gazdag anyagot tartalmaz az uradalmi gazdálkodásra, vadászatra. Külön értéke a dobozi időjárás feljegyzéseket tartalmazó kötet. A fond felépítése a birtokigazgatás szervezetét követi. Az iratanyag elején szerepelnek a közös igazgatás, azt követően pedig az egyes uradalmak dokumentumai. A dobozi uradalom állagában a Wenckheim család egészére vonatkozó iratok is találhatóak.

Irodalom:

Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)

Karácsonyi János: Békésvármegye története 1–3. Gyula, 1896.

Kismarjai-Konrád Emil: Harruckern János György báró és telepítései. Gyula, 1935.

Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Budapest, 1975.

XIII. CSALÁDOK

BéML XIII. 2. Az Unger család iratai 1778–1856. 0,01 ifm.

A fond iratai egy gazdag pesti polgárcsalád, az Ungerek vagyoni jogi megállapodásait tartalmazza. A gyulai vonatkozás oka az, hogy az Unger család két nőtagja, Karolina és Krisztina, Erkel Ferenc, a neves zeneszerző két testvérének, Erkel Rezsőnek (Rudolfnak), illetve Erkel Jánosnak a feleségei voltak. Erkel Rezső, aki Unger Karolinát vette feleségül, először a Nemzeti Színház orvosa volt, majd feleségével Gyulára költöztek, és 1847-ben a vármegye tiszteletbeli főorvosává választották. Ugyanebben az évben vette feleségül Erkel János Unger Krisztinát.

A német nyelvű iratok forrásértéke jelentős az Erkel-vonatkozás miatt.

Irodalom:

D. Nagy András–Márai György: Az Erkel család krónikája. Gyula, 1992.

XIV. SZEMÉLYEK

BéML XIV. 40. Hoffmann Pál gyulai ügyvéd iratai 1848–1949. 0,12 ifm.

Hoffmann Pál a gyulai jómódú polgárság és a Békés megyei nagybirtokosok közismert és jó nevű ügyvédje volt. Többek között az Almásy, Széchenyi és Wenckheim grófokkal kapcsolatos peres és egyéb iratok kutathatók a fondban.

BéML XIV. 21. Istvánfalvy (1921-ig Schröder, 1921–1934-ig Schröder-Ewoldt) Miklós (1888–1968) gyulai testnevelő tanár iratai 1913–1969. 0,24 ifm.

A fond személyi és sporttevékenységgel (a gyulai polgári fiúiskola sportköréről, az iskola testnevelés oktatásáról stb.) kapcsolatos iratokat, valamint fényképeket tartalmaz.

BéML XIV. 29. Japport Márton (1907–1974) gyulai ügyvéd iratai 1938–1953. 1,96 ifm.

Japport Márton a gyulai németvárosi polgárok és a 48-as körbe tömörült kiscgazdák ügyvédje volt; az általuk fenntartott olvasókörökben mint vezetőségi tag is tevékenykedett. A Független Kiscgazdapárt elveit és célkitűzéseit támogatta, s a helyi szervezet egyik vezetője volt. A gyulai ügyvéd iratai között ügyvédi kamarai ügyek, pártügyek (FKGP, PDP), egyesületi ügyek, népbíróági ügyek dokumentumai, olvasókörökre, szövetkezetekre vonatkozó és vegyes iratok kutathatók. Az iratanyagban történő tájékozódáshoz részletes raktári jegyzék nyújt segítséget.

BéML XIV. 45. Lovich Ödön (1876–1949) gyulai ügyvéd, polgármester iratai 1910–1950. 0,03 ifm.

A Selmecbányán született Lovich Ödön ügyvédként került Gyulára, és tevékenyen kapcsolódott be a város közéletébe. 1907-ben helyettes polgármesternek, majd egy év múlva polgármesternek választották meg. Tisztségét 1922-ig viselte, ezután 1944-ig ügyvédi gyakorlatot folytatott. Iratanyagában személyes dokumentumok találhatóak.

BéML XIV. 41. Rettegi (1942-ig König) Margit (1902–1957) gyulai egészségügyi védőnő iratai 1938–1957. 0,07 ifm.

Az egykori védőnő iratai a Békés megyében és Gyulán működő egészségügyi körökkel kapcsolatos statisztikai adatokat, „zöldkeresztes” ügyviteli szabályzatot és Gyula város egészségügyi köorzeteinek térképét tartalmazza.

BéML XIV. 6. Scherer Ferenc (1889–1987) gyulai tanár, történész iratai 1910–1940. 0,07 ifm.

A fond Scherer Ferenc, Gyula város monográfiája szerzőjéhez írt leveleket (köztük Banner János leveleit) őrzi.

BéML XIV. 23. Schmidt Iván (1871–1944) gyulai vármegyei tiszviselő iratai 1889–1944. 0,03 ifm.

Schmidt Iván gyulai vármegyei tiszviselő, levéltárnok, majd árvaszéki ülnök volt. A fondban iskolai bizonyítványok, közszolgáltatásra vonatkozó és vegyes iratok találhatóak.

BéML XIV. 25. Schröder Istvánné Ewoldt Elíz (1859–1921) gyulai óvónő iratai 1875–1970. 0,12 ifm.

Schröder Istvánné az első gyulai magánóvoda alapítója, községi óvónő volt. A hátrahagyott anyag személyi és óvodai iratokat (köztük növendékek névsorát és befizetőkönyveket az 1882–1892 közötti időszakból), valamint fényképeket tartalmaz. A kutatáshoz darabszintű raktári jegyzék áll rendelkezésre.

BéML XIV. 51. Strincz Antal orosházi lakos iratai 1908–1940. 0,02 ifm.

Az iratanyagban szerződések és pénztárkönyvek találhatók.

BéML XIV. 12. Tarpai (Schreiber) Ottó (1882–1950) gyulai polgári fiúiskolai igazgató, gimnáziumi tanár iratai 1924. 0,03 ifm.

A fond egy albumból áll, amely a polgári iskoláról készült képeket tartalmaz.

BéML XIV. 7. Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész iratai 1764–1817. 0,12 ifm.

Tessedik Sámuel korának egyik legjelentősebb alakja, az utolsó polihisztorok egyike volt. Jó nevű magyar iskolákban, majd német egyetemeken tanult. Hazatérve, 1767-től haláláig, szarvasi lelkész, író, iskolaszervező pedagógus, agrárreformer, társadalomtudós volt, aki nagyszabású reform-elképzeléseivel jóval megelőzte korát. Filantropista eszméket vallott, egyik legfontosabb feladatának az alföldi parasztság helyzetének javítását, a mezőgazdaság fejlesztésének, korszerűsítésének szorgalmazását tartotta. A fond többek között Tessedik Sámuel három német nyelvű kéziratát [Memorabilia Szarvasiensia oder oekonomische Chronik von Szarvas (1805), Das Leben eines evangelischen Landpfarrers zu Szarvas (1817), Vorschläge zur Verbesserung des Zustandes der Bauern in Ungarn] is tartalmazza.

Irodalom:

Implom József: A Békés Megyei Levéltár Tessedik-irataiból. In: Békési Élet 1970. 3. sz. 381–399. p.

Scherer Ferenc: Gyula város története 1–2. Gyula, 1938.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel 1742–1820. Szarvas, 1976.

XV. GYŰJTEMÉNYEK

BéML XV. 1. Békés megyei térképgyűjtemény 1782–2000. 455 db.

A térképtár kéziratos és nyomtatott térképek gyűjteménye. A belterületi, határtérképek, folyószabályozással, úrbérrendezéssel kapcsolatos térképek mellett 19. századi kataszteri szelvények, nyomtatott katonai térképek találhatók az anyagban. A térképtár anyagáról a Lazarus-térképfeldolgozó program segítségével széleskörű adatbázist alakított ki a levéltár, amely a kutatók munkáját jelentősen megkönnyíti. 2008-ban elkészült a BéML térképei címet viselő DVD-kiadvány, amely lehetővé teszi a térképek digitalizált formában történő kutatását.

Irodalom:

A Békés Megyei Levéltár térképei. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, [2008].

Kéziratos térképek a Gyulai Állami Levéltárban. Óá.: Csákabonyi Kálmán – Bálint Ferenc. Budapest, 1965. (Levéltári jegyzékek 1. Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban V.) 357–386. p.+IV p.

BéML XV. 8. Gyula Város Mérnöki Hivatalának tervrajzgyűjteménye 1897–1971. 599 db.

A tervrajzgyűjtemény a gyulai mérnöki hivatal (lásd V. B. 181.) tervtárának fennmaradt anyagát tartalmazza. A középületek, utak, utcák, terek terv-, helyszíni- és vázrajzain kívül magánszemélyek építkezésének tervrajzai is kutathatók az iratanyagban.

BéML XV. 9. Békés megyei vonatkozású fényképgyűjtemény 1890–2003. 1,3 ifm.

A fényképgyűjtemény anyagának egy része a levéltár honlapján is megtekinthető.

BéML XV. 13. Képes levelezőlapok gyűjteménye 1900–1968. 0,69 ifm.

A gyűjtemény Békés megye településeiről készült régi képeslapokat foglal magában. A képek a települések nevének alfabetikus sorrendjében vannak elhelyezve. A gyűjtemény anyaga a levéltár honlapján is megtekinthető.

BéML XV. 33. Xerox-tár. 4,43 ifm.

A Békés Megyei Levéltár 1978 óta gyűjti a megye történetéhez kapcsolódó kéziratok, publikációk, más levéltárak, gyűjtemények anyagának fénymásolatait. Ezek alkotják a gyűjteményes fondot. A xerox-tár anyagában található feudális kori összeírások, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Schriffert Mihály szovjetunióbeli munkaszolgálatról írt naplója, Skolka András, Tessedik Sámuel német nyelvű, megyei vonatkozású műveinek fénymásolatai stb.

XVII. NÉPHATALMI ÉS KÜLÖNLEGES FELADATOKRA LÉTREJÖTT BIZOTTSÁGOK

BéML XVII. 1. A Békés Megyei Nemzeti Bizottság iratai 1948–1949. 0,12 ifm.

Lásd: BKMÖL XVII. 4. A fond iratanyaga iktatókönyv segítségével kutatható.

BéML XVII. 2. Az Eleki Járás Nemzeti Bizottságának iratai 1945–1946. 0,24 ifm.

A fond anyaga jegyzőkönyvekből, iktatott iratokból és segédletekből áll.

BéML XVII. 13. Az Eleki Nemzeti Bizottság iratai 1946–1949. 0,24 ifm.

Az iratanyagban jegyzőkönyvek és iktatott iratok találhatóak. Az iratok egy részéhez segédletek is rendelkezésre állnak.

BéML XVII. 18. A Gyomai Nemzeti Bizottság iratai 1945–1949. 0,12 ifm.

A Gyomai Nemzeti Bizottság 1945. január 10-én alakult meg. A fond 1945–1948. évi jegyzőkönyveket és iktatószám nélküli iratokat tartalmaz.

BéML XVII. 19. A Gyulai Nemzeti Bizottság iratai 1944–1949. 0,48 ifm.

A Gyulai Nemzeti Bizottság 1944. december 17-én alakult meg az MKP, FKGP, PDP és a Szakszervezet delegáltjaiból. A fond jegyzőkönyveket, valamint szám nélküli vegyes iratokat tartalmaz. A levéltárba került iratok fontos dokumentumai az 1944–1949. évek helyi politikai eseményeinek. Segédletek hiányában egyenkénti átnézéssel kutathatók.

BéML XVII. 25. A Mezőberényi Nemzeti Bizottság iratai 1945–1949. 0,04 ifm.

A fond anyaga jegyzőkönyvekből és annak mutatókönyveiből áll.

BéML XVII. 401. A Békési Járásbíróság mint Békés Megye III. Sz. Igazoló Bizottságának iratai 1947–1948. 0,36 ifm.

Lásd: BFL XVII. 401. és BKMÖL XVII. 401. A fond anyagát jegyzőkönyv, iktatott iratok, iktató- és mutatókönyv, tárgyalási napló, valamint átadókönyv alkotja.

BéML XVII. 402. A Gyulai Járásbíróság mint Békés Megye I. Sz. Igazoló Bizottságának iratai 1947–1948. 0,48 ifm.

A fondképző anyagát iktatott iratok, segédletek, egy ügykönyv és egy tárgyalási napló képezi.

BéML XVII. 427. Az Eleki Járás I. Sz. Igazoló Bizottságának iratai 1945–1946. 0,12 ifm.

A fond anyagában a bizottság iktatott iratai és a hozzá kapcsolódó iktatókönyvek tekinthetők meg.

BéML XVII. 407. Az Eleki Igazoló Bizottság iratai 1945–1946. 0,12 ifm.

A fond iktatott iratokat őriz.

BéML XVII. 410. A Gyomai Igazoló Bizottság iratai 1945–1947. 0,24 ifm.

Gyoma község igazolóbizottságának irataihoz – jegyzőkönyvek, iktatott iratok – részletes, névszerinti raktári jegyzék áll a kutatók rendelkezésére.

BéML XVII. 411. A Gyulai I. Sz. Igazoló Bizottság iratai 1945. 0,6 ifm.

Az igazolóbizottság iratai között a megyei kórház, a szanatórium egészségügyi alkalmazottainak, az igazságszolgáltatás alkalmazottainak, a pedagógusok, a pénzügyi tisztviselők, Gyula város magánalkalmazottainak, a város iparosainak és kereskedőinek igazolási dokumentumai kutathatók.

BéML XVII. 412. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság iratai 1945–1946. 0,72 ifm.

A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság iratai között az államépítészeti hivatal, az államrendőrség, Békés vármegye tisztviselői, a Gyulai Járás Főszolgabírói Hivatala alkalmazottai, a gazdasági felügyelőség hivatalnokai, a gyermekmenhely dolgozói, gyógyszerészek, orvosok, OTI, postahivatali dolgozók, vasúti alkalmazottak, iparosok, kereskedők stb. igazolási iratai kutathatók.

BéML XVII. 413. A Gyulai IV. Sz. Igazoló Bizottság iratai 1946. 0,12 ifm.

Ez a bizottság a Nyugatra távozott személyek igazolására alakult. A fond jegyzőkönyveket és iktatott iratokat tartalmaz.

BéML XVII. 414. A Mezőberényi Igazoló Bizottság iratai 1945–1947. 0,36 ifm.

A fond iktatott iratokat őriz, amelyek iktató- és mutatókönyvek segítségével kutathatók.

BéML XVII. 501. A Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai 1945–1947. 0,9 ifm.

Lásd: BKMÖL XVII. 501. A földosztásról a 600/1945. ME sz. rendelet intézkedett. A földreform végrehajtását a megyei földbirtokrendező tanácsokra és az alájuk rendelt földigénylő bizottságokra bízta. Legfelsőbb fórum az Országos Földbirtokrendező Tanács volt.

A földbirtokrendező tanácsok ügykörét a 33 000/1945. FM sz. rendeletben határozták meg. A megyei tanácsok mellett megszervezték a megyei földhivatalokat is.

A Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács 1945. március 22-én jött létre, és 1947-ig működött. Hét tagból állt: három szakemberből (bíró, mérnök, mezőgazdász) és a földigénylők négy delegáltjából.

Az iratanyag jegyzőkönyvekből és iktatott iratokból áll, ez utóbbiak segédletekkel kutathatók.

BéML XVII. 543. Az Almáskamarási Földigénylő Bizottság iratai 1945–1947. 0,08 ifm.

Lásd: BKMÖL XVII. 505. A községi földigénylő bizottság 1945–1947 között tevékenykedett az 1945. évi VI. tc. alapján, megszűnése az 1947. évi V. tc. értelmében történt. Feladata a földreform céljára igénybe vett ingatlanok és a földigénylők összeírása, a földreform végrehajtási tervének elkészítése, és a Megyei Földbirtokrendező Tanács jóváhagyása után a földosztás végrehajtása volt.

Az almáskamarási bizottság levéltárba került iratai között iktatott iratok, földigénylők névsora, véghatározatok, juttatott ingó- és ingatlanvagyonokról készült kimutatások találhatók.

BéML XVII. 532. Az Eleki Földigénylő Bizottság iratai 1945–1947. 0,08 ifm.

Az eleki bizottság fondja elnöki jelentést, jegyzőkönyveket, ügyviteli és vegyes iratokat tartalmaz.

BéML XVII. 510. A Gyomai Földigénylő Bizottság iratai 1945. 0,03 ifm.

A gyomai bizottság csekély mennyiségű anyaga vegyes iratokat és földigénylők összeírási ívét tartalmazza.

BéML XVII. 509. A Gyulai Földigénylő Bizottság iratai 1945–1947. 0,12 ifm.

A gyulai bizottság fennmaradt iratai között jegyzőkönyvek, iktatott iratok, föld- és házhelyigénylők összeírási ívei kutathatók.

BéML XVII. 901. A Békés Megyei Beszolgáltatási Népi Bizottság iratai 1948–1949. 0,24 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 401. d. A népi bizottság fondja iktatott iratokból áll, amelyeket iktató- és mutatókönyv segítségével lehet kutatni.

BéML XVII. 904. A Gyulai Beszolgáltatási Népi Bizottság iratai 1948–1950. 0,24 ifm.

Lásd: BKMÖL IV. 401. d. A népi bizottság fondja jegyzőkönyvekből, valamint iktatott iratokból áll, amelyeket iktató- és mutatókönyv segítségével lehet kutatni.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László – Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977.

Gyula a fordulat évétől az 1970-es évtizedig. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyula 1987.

Három szabad évtized Gyulán 1944–1974. Szerk.: Marsi Gyula – Szabó Ferenc. Gyula, 1975.

XXIV. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS TERÜLETI SZERVEI

BéML XXIV. 4. A Népgondozó Hivatal Eleki Körzetének iratai 1945–1946. 0,1 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 2. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. május 10-én hatályba lépő 1710/1945. ME sz. rendelete intézkedett a népgondozó hivatalok felállításáról. Feladatát elsősorban az országban tartózkodó menekültek elhelyezésének megszervezésében és a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos tennivalók ellátásában jelölte meg a rendelet. A központi hivatal az ország területén kirendeltségeket állított fel. A hivatal hatáskörét 1945. július 1-től kiterjesztették (3820/1945. ME sz. rendelet) a német nemzetiségű lakosság nemzethűségét igazoló járási bizottságok létrehozására, irányítására, ellenőrzésére, valamint a németek összeköltöztetésére és internálására. Hasonlóképpen feladatai közé tartozott a belső áttelepítések lebonyolítása, a kitelepítettek névjegyzékének megküldése. Lényegében a népgondozó hivatalok és a földbirtokrendező tanács telepítési hivatalainak jogköre átfedte egymást. 1946-ban a népgondozó hivatal kerületeit és körzeteit a megyei földhivatalokba osztották be. A volt sváb vagyonok ellenőrzésére és a betelepülők gazdasági irányítására telepfelügyelőket választottak.

A hivatalokat 1946. június 30-án megszüntették. A magyarországi német lakosság Németországba történő áttelepítésének teendőit a belügyminisztérium vette át.

A fond anyagába kitelepítésre, földigénylésekre vonatkozó iratok mellett az eleki nagyvendéglő raktárkészletének leltára is bekerült. Az iktatott iratok segédlettel kutathatók.

BéML XXIV. 5. A Békés Megyei Rendőr-főkapitányság (1950 előtt a Magyar Államrendőrség Békés Megyei Főkapitánysága) iratai 1945–2003. 40,57 ifm.

b) Iratok 1945–2002. 24,13 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 13. A fond b) állagában az 1945 és 1946. évi, internálásokkal kapcsolatos iktatott iratok (kapcsolódó iktató és mutató) található.

BéML XXIV. 7. Az Államrendőrség Békési Járási Kapitányságának iratai 1945–1948. 0,3 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 5. A járási kapitányságok az 1690/1945. ME sz. és az azt kiegészítő 6690/1945. ME sz. rendelet alapján jöttek létre. A fondban a mezőberényi őr iktatott iratai (1948), közigazgatási, büntetési és kihágási iktatókönyvei található.

BéML XXIV. 9. Az Államrendőrség Eleki Járási Kapitányságának iratai 1945–1946. 0,16 ifm.

A fond az eleki kapitányság iratai mellett az almáskamarási őr iktatott iratait is tartalmazza. A kereséshez iktatókönyvek állnak rendelkezésre.

BéML XXIV. 11. Az Államrendőrség Gyulai Járási és Városi Kapitányságának iratai 1945–1946. 0,31 ifm.

A gyulai városi államrendőrség létesítése az 1690/1945. ME sz. és a kiegészítéseként kiadott 6690/1945 ME sz. rendeletek alapján történt meg. A városi kapitányság közvetlen felügyelő hatósága a vármegyei főkapitányság volt. Azokban a járásokban, amelyeknek székhelye megyei

város volt, a járási kapitányság teendőit is a városi kapitányság látta el. A közigazgatási és kihágási iratok segédkönyvekkel kutathatók.

BéML XXIV. 17. A Gyulai Tűzoltó Alosztály-parancsnokság iratai 1949–1952. 0,03 ifm.

A gyulai tűzoltó-parancsnokság a 271 000/1946. BM sz. rendelet alapján alakult meg, és a Békés Vármegyei Tűzoltóság alárendeltségében működött. Felügyeleti szerve a belügyminisztérium volt, az Országos Tűzoltó-főparancsnokság révén. A tűzoltóságot 1948-ban államosították.

A tűzoltók 1949–1952. évi törzskönyvi lapjai között német származásúak adatai is fellelhetők.

BéML XXIV. 101. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Békés Megyei Kirendeltségének (Békéscsaba) iratai 1944–1948 . 0,5 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 101. Gyomai, gyulai, mezőberényi leltárak találhatóak a fondban.

BéML XXIV. 103. A Gyulai Állami Adóhivatal iratai 1949–1950. 0,15 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 114. 1949-ben megalakult a Gyulai Állami Adóhivatal. A fond anyagában iktatott iratok (segédlet hiányában egyenkénti átnézéssel) és egy egyenesadó napló kutatható.

BéML XXIV. 129. Az Almáskamarási Adóhivatal iratai 1949. 0,05 ifm.

A 13 200/1948. Korm. sz. rendelet értelmében a városi és községi adóhivatalokat állami adóhivatalokká szervezték. Az almáskamarási hivatal 1949-ben alakult meg. A fond anyagában csekély mennyiségű iktatott irat (segédlet hiányában egyenkénti átnézéssel) kutatható.

BéML XXIV. 201. A Békés Vármegyei Földhivatal (Gyula) iratai 1945–1950. 49 ifm.

a) Általános iratok 1946–1950. 3,7 ifm.

b) Községek szerinti alapszámos iratok 1945–1950. 11,6 ifm.

c) A Műszaki Osztály iratai 1947–1950. 2,44 ifm.

d) Telekkönyvi iratok 1946–1947. 2,75 ifm.

e) Az Ingatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1950. 2,85 ifm.

f) A Földbérlet Fellebbezési Bizottság iratai 1948–1950. 0,8 ifm.

g) Ingatlanfelajánlási iratok 1949–1950. 0,85 ifm.

h) A Telepítési Osztály iratai 1946–1950. 22,54 ifm.

i) A Telepítési Osztály Szarvasi Helyi Csoportjának iratai 1947–1948. 0,41 ifm.

j) A Telepítési Osztály Mezőberényi Csoportjának iratai 1947–1948. 0,12 ifm.

k) A Telepítési Osztály eleki felügyelőjének iratai 1946–1949. 0,14 ifm.

l) A Békés megyébe átkerült községek iratai 1947–1950. 0,8 ifm.

Lásd: BKMÖL XXIV. 201.

BéML XXIV. 601. A Békés Megyei Közellátási Felügyelőség (Gyula) iratai 1945–1951. 4,14 ifm.

A Közellátási Felügyelőséget a 3420/1946. ME sz. rendelettel hozták létre. A rendelet szerint a felügyelőség a törvényhatóság első tisztviselőjének közellátási szaktanácsadója; felettes szerve a közellátásügyi miniszter volt. Vezetőjét hivatalból delegálták a törvényhatósági és a közigazgatási bizottságba. A Békés megyei felügyelőség két területen fejtette ki elsősorban tevékenységét, mégpedig a beszolgáltatások felügyelete és a készletek forgalmának szabályozása terén. Irányította

és ellenőrizte a gazdalajstromok (kuláklistán) összeállítását, a begyűjtés, beszolgáltatás megszervezését.

Az iratanyagban hangulatjelentések, helyzetjelentések, tervekölcsönök, kulák-elszámoltatások ügyei, terménybegyűjtési iratok, cséplőgép-tulajdonosok névjegyzékei kutathatók.

BéML XXIV. 652. A mezőberényi községi begyűjtési megbízott iratai 1946–1956. 4,2 ifm.

Az iratanyagban elsősorban az 1950-es évek kutathatók, de fennmaradt egy doboz 1946–1947. évi nyilvántartás is.

Irodalom:

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László – Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Csákabonyi Kálmán: Békés megye Közellátási Felügyelőjének iratai a Gyulai Állami levéltárban. In: Levéltári Híradó 1960. 1. sz. 153–155. p.

Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. [Gyula, 1992]

Gyula a fordulat évétől az 1970-es évtizedig. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyula 1987.

Három szabad évtized Gyulán 1944–1974. Szerk.: Marsi Gyula – Szabó Ferenc. Gyula, 1975.

Mezőberény története I–II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973.

XXV. A JOGSZOLGÁLTATÁS TERÜLETI SZERVEI

BéML XXV. 4. A Gyulai Népügyészség iratai 1945–1949. 0,8 ifm.

Lásd: BKMÖL XXV. 23. A Gyulai Népügyészség az 1945-ben megszervezett Gyulai Népbíróság mellett vádhatóságként működött. Elsődleges feladatai közé tartozott eljárást indítani azok ellen, akik 1945 előtt ún. népellenes magatartást tanúsítottak, ill. háborús bűnöket követtek el a II. világháború alatt. Ezenkívül vád alá helyezte a demokratikus államrend védelme és a rendszer elleni ellenséges cselekmények elkövetőit. A Gyulai Népügyészség 1948. február 1-ig működött, ettől az időponttól kezdve a Gyulai Államügyészség a politikai ügyeket vádemelés céljából a Szegedi Népügyészséghez tette át.

A fond iratanyaga két részből áll. Egyik része a gyulai vádhatóság által 1945–1948. február 1. között lefolytatott eljárások, a másik része pedig a Szegedi Népügyészség előtt lefolyt, de területileg Békés megyei illetőségű eljárások dokumentumait tartalmazza. Ez utóbbi iratanyagot 1970 decemberében adta át – az akkori igazságügy miniszter rendeletére – a Csongrád Megyei Főügyészség (Szeged) a BéML-nak. Az iratanyag a levéltári rendezés során régi kezelési rendjében maradt. Az 1945–1947. évi iratokhoz betűsoros mutató áll rendelkezésre, az 1948. évekhez – ennek hiányában – iktatószám és név szerinti darabszintű jegyzék készült. A főlajstrom könyvek minden évből fennmaradtak.

BéML XXV. 11. A Gyulai Járásbíróság iratai 1943–1964. 81,44 ifm.

d) Telekkönyvi iratok 1945–1973. 80 ifm.

A járásbíróság iratanyagában elsősorban a d) állag iktatott iratai tarthatnak számot érdeklődésre, mivel ezek között államosítási, földrendezési, tagosítási, telekkönyvi dokumentumok – eleki, gyulai telekkönyvi betétlapok, kataszteri telekkönyvek, kataszteri birtoklapok – kutathatók. Az iratanyagban történő tájékozódást mutatók segítik.

BéML XXV. 12. A Gyulai Népbíróság iratai 1945–1949. 4,52 ifm.

Lásd: BKMÖL XXV. 16. A népbíráskodást a magyar háborús és népellenes bűnökkel megvádolt személyek elleni büntetőeljárás lefolytatására, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21–22. napján hozott határozata értelmében, az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelettel vezette be. A népbíróságokra vonatkozó rendelkezések az 1945. évi VII. tc. alapján emelkedtek törvényerőre.

Az iratanyagot segédletek – többek között a peranyagok név szerinti listáját tartalmazó raktári jegyzék – használatával lehet kutatni. A megvádoltak és bíróság elé állítottak között számos német származású (nevű) személy szerepelt. Leggyakoribb vád velük kapcsolatban a volksbundos szervezkedés és a rémhírterjesztés volt.

Irodalom:

A Magyar Állam szervei 1944–1950. Szerk.: Alföldi Vilma – Berényi Ildikó. Budapest, 1985.

Békés megye 1944–1945-ben. Szerk.: Dér László, Szabó Ferenc. Békéscsaba 1975.

Scherer Ferenc: Gyula város története 1–2. Gyula, 1938.

XXXIII. KÜLÖN INTÉZKEDÉSSSEL LEVÉLTÁRBA UTAL IRATOK

XXXIII. 1. Békés megyei állami anyakönyvi kerületi anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye 1895–1980 120,00 ifm

Lásd: BFL XXXIII. 1. Békés megye településeinek állami anyakönyvi másod példányai Almáskamarástól Zsadányig betűrendben nyertek elhelyezést a levéltárban. Az anyakönyvi másodpéldányok a levéltári törvényben meghatározott, korlátozó határidőket figyelembe véve (a személyes adatot tartalmazó levéltári anyag az érintett halálozási évét követő harminc év után, ha a halálozás éve nem ismert, az érintett születésétől számított 90 év után, ha pedig a születés és a halálozás időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított 60 év után kutatható) mikrofilmen tekinthetők meg.